

AZERBAJCAN'IN MİLLİ KİMLİK SORUNU

Prof. Dr. Nesib NESİBLİ*

In this article, the process in the establishment of national identity among Azerbaijan Turks is examined. After the analysis of the impact of Shi'ism in Azerbaijan, the author further examines the historical developments since the Russian invasion and the impact of Soviet administration in the establishment of Northern Azerbaijan. The last part of this study also examines the nationalist movements in Southern Azerbaijan.

Gelişmiş Batı'da, küreselleşme ve entegrasyon çağımızın temel özelliği olarak kabul edilmektedir. Bu durum özellikle ulus-devletlerin rolünün azalması, kitlesel kültürel ve ekonomik ilişkilerin uluslararası nitelik kazanmasında kendisini daha açıkça ortaya koymaktadır. Yeni siyasi teorilerin ortaya çıkması ve popülerite kazanması bu eğilimin doğal sonucudur. Francis Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" (1989) isimli araştırması da bu küresel değişimleri konu edindiği için son yılların en çok okunan, popüler eserlerinden biri olmuştur.¹

Kısa bir süre sonra (1993) Samuel Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" da aynı popüleriteyi yakalamıştır.² Her iki çalışmanın düşüncelere egemen olması aslında birbirinden farklı iki gelişmenin anlatılmasıyla açıklanabilir. 20. yüzyılın sonunda bazı ülkelerde, esasen Doğu Avrupa ve Avrasya'da milliyetçiliğin yükselmesi onu Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da giden entegrasyon süreci birlikte inceleme konusu yaptı.

Yaşadığımız dönem aynı zamanda milliyetçiliğin güçlenmesi ile karakterize edilebilir. Sınırların güç kullanılarak değiştirilmemesi ilkesine rağmen, gözümüzün önünde devlet sınırları değişmektedir. Çeşitli entegrasyon eğilimlerine rağmen, kendi kaderini belirleme hakkı giderek daha fazla oranda halklar arası ilişkileri etkisi altına almaktadır. Avrasya'da gelişen çağdaş süreçler 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar ki dönemde Batı Avrupa'daki ulus devlet yapım sürecini andırmaktadır.

* Hazar Üniversitesi (Bakü) öğretim üyesi olan Prof. Dr. Nesib Nesibli tarafından Avrasya Dosyası için özel olarak yazılan bu makale Nazim Cafersoy ve Elnur Soltan tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.

¹ Francis Fukuyama, "The End of History?" *The National Interest* 16 (Summer 1989), s. 3-18.

² Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3 (Summer 1993), s. 22-49. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 132-160.*

.....
: **Avrasya'da gelişen**
: **çağdaş süreçler**
: **18. yüzyılın sonlarından**
: **20. yüzyılın ortalarına**
: **kadar ki dönemde Batı**
: **Avrupa'daki ulus devlet**
: **yapım sürecini**
: **andırmaktadır.**
:
:

İlk bakışta birbiriyle çelişen bu iki fenomen arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Fransız Devrimi sırasında özgürlük ilkesinin yanısıra, milliyetçiliğin de temel ilke olarak ortaya çıkması da bu bakımdan anlamlıdır. 80'lerin sonu ve 90'lı yılların başındaki komünist karşıtı devrimler sırasında da aynı olay gerçekleşti. Gürcü uzman Giya Nodiya "Milliyetçilik ve Demokra-

si" (1992) isimli ilginç makalesinde "milliyetçilik düşüncesinin demokrasi olmadan mümkün ve gerçekçi olmayacağını, aynı biçimde milliyetçilik olmadan demokrasinin var olamayacağını" iddia ediyor.³ Liberalizmin dünyaca ünlü uzmanı Fukuyama'da "milliyetçiliğin toleranslı kalması durumunda liberalizmle beraber yaşayabileceğini" belirtmektedir.⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti bu gelişmelerin merkezindeki ülkelerden biri konumundadır. Bu ülke bir yandan ulus devlet inşası sürecini, öte yandan demokratikleşme sürecini yaşamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde giden süreçleri anlamak için bu ülkedeki milletleşmenin düzeyinin ve karşılaştığı sorunların bilinmesi gerekmektedir. Bunun en kestirme yolu da Azerbaycan'ın benzeri dünyanın diğer ülkelerinde ender görülen karmaşık milli kimlik sorununa açıklık getirmekten geçmektedir.

Milli kimlik belli bir millete kendini ait etme bilinci (etnik birlik bilinci), bu milletin karakteristik özellikleri, milletin ortak geçmişi, "ana yurt", içinde yaşadığı devletin birliğine, milletin maddi ve manevi değerlerine, milli çıkarlarına vs. ilişkin görüşler sistemidir. Bu görüşler sistemi temelde eğitim, edebiyat, sosyal bilimlerin yanısıra köklü, siyasi gelişmelerin doğrudan etkisiyle şekillenmektedir. Milli kimlik yalnız etnik birliğin gelişim düzeyini göstermemekte, ayrıca belirli bir aşamaya ulaştığında bu gelişmenin hassas unsurlarından birine dönüşmektedir. Yani, siyasi kriz dönemlerinde anılan gelişmelere en hazırlıklı olanlar daha karlı çıkıyorlar veya çıkacaklardır. Biz bu makalede her iki Azerbaycan'ı-Azerbaycan Cumhuriyeti'ni (Kuzey Azerbaycan) ve şimdiki İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzey batısında bulunan Azerbaycan (Güney Azerbaycan veya İran Azerbaycan'ı) ele

³ Ghia Nodia, "Nationalism and Democracy", *Journal of Democracy*, October 1992, s. 4.

⁴ Francis Fukuyama, "Comments on Nationalism and Democracy", *Journal of Democracy*, October 1992, s. 26.

alacağız. Her iki Azerbaycan'da ulusal kimlik konusunu incelemenin karşılaştırmalı analiz bakımından yararlı olacağını düşünüyoruz. Bu makalede son derece geniş ve henüz çalışılmamış bir konuyu tamamen incelemek iddiasında değiliz. Konunun yalnızca esas hususlarını özet olarak değerlendirmeye çalışacağız.

Ulusal Kimliğin Oluşumunda Önemli Tarihi Dönemler

Azerbaycan Türkü milletleşme sürecine birkaç kritik gelişme aşamasını geçerek gelmiştir. Azerbaycan'ın Türk yurduna dönüşmesine ilişkin çeşitli tezlerin bulunmasına rağmen, uzmanlar daha milattan önce çeşitli Türk kabilelerinin bölgeye geldiğini, milattan sonra 5., 7. yüzyıllarda ise Türklerin toplu biçimde bu coğrafyaya yerleştiklerini, Arap işgalinin bu süreci geciktirdiğini nihayet 10-11. yüzyıllardan sonra Türklüğün Azerbaycan'da hakim etnik unsura dönüştüğünü belirtiyorlar.⁵ Fakat siyasi iktidar Türkleşmede 13. yüzyıla kadar kültür hayatı Türkleşmemiş, Selçuklular ve diğer Türk Hanedanları Fars kültürünün hamisine dönüşmüş, Fars dili devlet, eğitim ve edebiyat dili olmuş, bazı hakan ve sultanların kendileri bile Farsça şiir yazmışlardır. "Acemi diriltmek için Farsça yazan" Firdevsi Sultan Mahmut'un siparişini yerine getirmiş, Ömer Hayyam Selçuklu Melik Şah'ın sevdiği kişi olmuş, Sadi ve Hafız'ın yükselmeleri de Türk Hakanları'nın iktidarları dönemine denk gelmiştir. Ayrıca, Azerbaycan Türkleri'nin bir takım gözde temsilcileri (Abülüla Gencevi, Mehseti, Feleki, Hakani, Nizami, vd.) Klasik Fars Edebiyatı'nın oluşumu ve gelişimine hizmet etmişlerdir. Büyük bilim ve siyaset adamı Mehmet Emin Resülzade, siyasi iktidarı ele geçiren Türk Sultanları'nın idari işlerde Arapça dışında başka bir dili kullanma zarureti karşısında Türkçe'yi değil, Farsça'yı tercih ettikleri yazıyor: "... Asya çöllerinin derinliklerinden akıp gelen ve yakın doğuda saltanatlar kuran Türkler göçebe idiler. Göçebelerin yerleştikleri memleketlerde yerel medeniyetlere uymaları ise olağan bir durumdur."⁶

İlhaniler döneminde durum önemli ölçüde değişmiştir. Mehmet Emin Bey bu durumu şöyle tasvir eder: "İslamiyet'in acımasız bir

⁵ Azerbaycan'ın Türk yurduna dönüşmesine ilişkin bkz. Ahmet Zeki Validi, "Azerbaycan Etnografisine Dair", Azerbaycan Yurt Bilgisi, NN 14, 15, 1933; A. Zeki Velidi Toğan, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, İstanbul, 1961, s. 93-113; Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış"; *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, cilt XXI, sayı 83, Temmuz 1957, s. 429-447; Cevat Hey'et, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü", *Varlık*, 14. İl, no 87-4, 1993, s. 5-20; Süleyman Aliyarlı (edt), *Azerbaycan Tarihi* Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 1996, s. 156-203; Saleh Muhammedoğlu (Aliyev), "Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Üç Ana Görüşün Eleştirisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 116, Ekim 1998, s. 91-104.

⁶ Mehmet Emin Resülzade, *Azerbaycan şairi Nizami*; Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951, s. 19; Mehmed Emin Resülzade, *Azerbaycan şairi Nizami*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1991, s. 17-18

düşmanı gibi saldıran Moğollar ilk dönemlerde Arapça ile beraber Farsça'yı da yasaklayarak onun yerine Moğolca ve Uygur Türkçesi'ni koymuşlardır. İlhanlılar'dan Kazan Han döneminde Moğollar İslamiyet'i kabul edince her ne kadar Farsça tekrar ehliyet hakkı kazanıyorsa da kendisi ile beraber Türkçe dahi ilerliyor ve durumunu sağlamlaştırıyor."⁷

Teymuriler döneminde saraylar da Türkleşmeye başlamıştır. Fars Edebiyatı'nın yanısıra klasik Türk Edebiyatı ve onun Nesimi, Habibi gibi üstatları ortaya çıkmış, halk edebiyatının güzel örnekleri oluşmuştur.

Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1467-1501) iktidarı dönemleri Azerbaycan'da Türklüğün ve Türk Edebiyatı'nın güçlendiği dönemdir. Zeki Toğan'a göre 15. yüzyıl "bu ülkenin en parlak ve Türk nü-

.....
Karakoyunlu (1410-1467)
ve Akkoyunlu (1467-
1501) iktidarı dönemleri
Azerbaycan'da Türklüğün
ve Türk Edebiyatı'nın
güçlendiği dönemdir.

fusunun en çok bulunduğu dönem idi."⁸ Türk Dili'nin devlet yaşamında edebiyatta ve bilimde rolü artmıştır. Cihanşah, Karakoyunlu, Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey, Farsça'nın yanısıra Türkçe'de şiirler yazmışlardır.⁹ Uzun Hasan'ın emriyle Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. İlginç olan husus, Uzun Ha-

san'ın müslümanları bu mukaddes kitabını Türkçe'ye tercüme ettirmesi olayı, Martin Luther'in İncil'i Almanca'ya çevirmesinden (1522-1542) çok daha önce gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Almanya'da Lüteryanlığın (Protestanlığın yerel biçimi) yayılması, milli dilin işlev alanının genişlemesi, milli eğitim sisteminin teşekkülü, bu ülkede modern ulus devlet yapım sürecinin ilk dönüm noktasını oluşturmuştur. Fakat Azerbaycan'da ulus devlet yapım süreci farklı bir gelişme yolu izlemiştir.

Bu özel yolun tarihi kökleri, büyük oranda on beşinci asırda son derece güçlenmiş Safevi sufi-derviş cemaatinin siyasi faaliyeti ve onun sürekli savunduğu Şiiliğin geniş biçimde yayılmasına dayanmaktadır. Safevi cemaatinin kurucusu Şeyh Sefiyeddin'in etnik köküne ilişkin daha sonra çeşitli fikirlerin oluşmasına¹⁰ rağmen, Erdebil Şeyhlerin kendi köklerinin İmam Ali sülalesine (Seyit) dayandığını iddia etmekte-

⁷ Ibid, s. 21. (Kiralla Bakı Neşri, s. 19.)

⁸ A. Zeki Velidi Toğan, Azerbaycan, s. 111.

⁹ A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s. 381.

¹⁰ Rus bilimadamları V. Bartold, İ. Petruşevski, Azerbaycan tarihçisi O. Efendiyev Sefavileri Türk Kökenli, İran bilimadamları A. Kesrevi, S. Rahimzade, N. Şeybani, ayrıca Prof. Dr. Zeki Validi Toğan ise bu nesli Kürd kökenli kabul etmektedirler. Bkz. Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefaviler devleti*, s. 33-36.

dirler. Böylece ilk temsilcileri Sünni olan Safevi Ailesi İslam dünyasında giderek yaygınlaşan Şia topluluklarının desteğini kazanmaya çalışmıştır. "Kayıp" on ikinci İmam Mehdi Doktrini¹¹ İslam dünyasında resmi iktidara karşı çıkan siyasi güçler için uygun ideolojik siyasi temel olmuştur. Bazı hükümdarların (örneğin Cihanşah Karakoyununun) Şiiliğe ilgi göstermesine rağmen nüfusun büyük çoğunluğu Sünni idi ve genelde Sünni-Şia ayrılığına toleranslı bir yaklaşım hakimdi.

On beşinci yüzyılın ortalarından başlayarak Safeviler diğer Azerbaycan topraklarını kontrolleri altına almak için aktif harekete geçtiler. 1501 yılında genç İsmail Safevi Tebriz'i ele geçirerek yeni oluşmakta olan Safeviler devletinin başkenti yaptı. Safevi imparatorluğu kısa bir sürede kendi sınırlarını büyüttü.¹²

On beşinci yüzyılın son on yıllarında Akkoyunlular'la Osmanlılar arasında başlayan savaş Safeviler'in iktidarı döneminde çok sertleşmiş, küçük aralıklarla yaklaşık yüz elli sene sürmüştür. Bu yıkıcı savaşların esas savaş alanı Azerbaycan olmuştur. Bir taraftan Osmanlılar'ın askeri seferleri, diğer yandan Safeviler'in ilk başta Azerbaycan'da kullandıkları "yakılmış toprak" savaş taktiğini o yıllarda geniş uygulaması Azerbaycan'ı harap etmiştir.¹³

İki Türk Hanedanı/İmparatorluğu arasında uzun süren savaşlar, zaten büyük coğrafi keşifler sonucu önemini giderek kaybetmekte olan İpek Yolunun varlığını sürdürmesine engel olmuş, uluslararası ticaret yapısının her ülkenin zararına değişmesine, İpek Yolu'nun daha sonra önemini tamamen kaybetmesine neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan ile ilişkileri uzun süren savaşlarla bozulmuştur. Öte yandan, Safevi Devleti'nin Avrupa ile ilişkilerine de engel olmuştur. Bu

¹¹ Şia doktrinine ilişkin geniş bilgi için bkz. Ahmet Kesrevi, *Bahaigeri, Şiegeri, Sufigeri*, Saasbrugen, 1979, s. 125-208 ; Mehmet Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990, s. 8-22 ; Fazil Gazenferoğlu, *Azerbaycan Türkünün İman Davası*, Ankara : Serecans, yy. s. 193-175.

¹² Sefaviler ve Sefavi İmparatorluğuna ilişkin bkz : W. Hinz, *Schah Esmail II. Berlin*, 1933 ; H. R. Roemer, *Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismail's des Grausamen*, 1577-1581, Würzburg – Aumuhle, 1939; Ghulam Sarwar, *Shah Ismail Safavi*, Aligarh, 1939; I. P. Petruşevskiy, *Oçerki po istorii feodanlığın otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI-naçale XIX v. L.*, 1949 ; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran münasebetleri. I. 1578-1590*, İstanbul, 1962 ; Ahmed Kesrevi Tebrizi, *Şeyh Sefi ve Tabareş*, Tehran, 1324 ; Nasrulla Felsevi, *Jang-Çaldıran, Mejelle-i daneşkade-i edebiyat*, no 2, vol. 2, Tehran, 1332 ; Ahmed Tejbexş, *İran der zaman-e sefeviyye*, Tebriz, 1340 ; Rahimzade-yi Sefevi, *Şarh-e Jangha ve tarix-e zendeqani-ye Şah İsmail-e Sefevi*, Tehran, 1341, Mehmed Javad Meşkur, *Nezeri be tarix-e Azerbaycan*, Tehran, 1349 ; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II cilt İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman ölümüne kadar*, Ankara, 1949 ; Aktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, Bakı, 1993 ; Şahin Fazil Ferzelibaylı, *Azerbaycan ve Osmanlı imperiyası (XV-XVII esrler)* Bakı, 1994 ; A. A. Raxmani, *Azerbaycan v konüe XVI i v XVII veke (1590-1700)*, Bakü, 1991 ; Ş. M. Mustafaev, *Vostoçnae Anatolia : Ot Ak-Koönlü k Osmanskoy İmperii*, Moskva, 1994, s. 10-47; *Azerbaycan tarixi*, s. 364459.

¹³ Nesib Nesibli. XVI ve XVII yüzyıllarda Osmanlı-Safevi savaşları

ilişkilerin zayıflaması Safeviler'in ve bu coğrafyada yaşayan halkların sonraki gelişimine olumsuz etkide bulunmuştur.

Bu savaşlardan en çok zarar gören Azerbaycan olmuştur. Yıkıcı savaş genelde Azerbaycan topraklarında sürdürülmüştür. İster Osmanlı saldırıları isterse de Safeviler'in zararlı askeri taktiği Azerbaycan'ın kendine gelmesini önlemiştir. Bu noktada Safeviler'in Azerbaycan'a büyük zarar veren diğer bir politik yaklaşımına da dikkat etmek gerekmektedir. Devlet sınırlarının güçlendirilmesi ve potansiyel tehdit kaynağı olan kabileleri zayıf düşürmek için daha Akkoyunlu Hükümdarları döneminde başlamış, göç ettirme politikası Safeviler döneminde korkunç boyutlara ulaşmıştır. Onlarca Türk kabilesinin devletin uzak noktalarına göç ettirilmesi Azerbaycan'da Türk unsurunu zayıflatmıştır. Amerikalı tarihçi John Perrini göçettirme politikasına ilişkin araştırması bu durumu ortaya koymak bakımından ilginç bir çalışmadır. Onun hesaplamalarına göre, yalnızca Şah Abbas kabilelerin yerini on dört kez değiştirmiş, en az yüz bin (!) aileyi göç ettirmiştir. Bu kabilelerin büyük çoğunluğu Azerbaycan'dan Horasan'ın kuzeyine, Mazandaran'a, Fars eyaletine göçerttirilmiş Türk kabileleri idi.¹⁴

Osmanlı-Safevi Savaşları'nın uzun yıllar boyu sürmesinin başlıca nedeni Safevileri Şiiliği devlet mezhebi ilan etmeleri, onu inatçı bir biçimde ve zor kullanarak yaygınlaştırmaları olmuştur. Şiilik çağdaş İran coğrafyasında istikrarlı bir devletçilik yapısının oluşumuna olumlu etkide bulunmasına rağmen, objektif anlamda Türk ve İslam dünyasının parçalanmasına neden olmuştur. Şii (Safevi) ve Sünni (Osmanlı, Türkistan'daki Şeybani) devletler arasında ideolojik mücadele on altıncı-on yedinci yüzyıllarda büyük boyutlara ulaşmıştır. Azerbaycan Sünni Türk dünyası arasında ilişkilerin gelişmesinde engele dönüşmüştür.

Şiiliğin devlet dinine dönüşmesi, daha sonra Şah Abbas dönemindeki reformlar aslında İran (Fars değil) milliyetçiliğinin yaranmasıyla sonuçlanmıştır. İlginç olan husus yaklaşık aynı dönemlerde on altıncı-on yedinci yüzyıllarda, İngiltere, Niderland ve Fransa'da ulus-devlet yapılanması süreci başlamıştır. Aynı sürecin ilk belirtileri on beşinci yüzyılda Azerbaycan'da da kendini göstermekteydi. Türk Hanedanlarının sürekli olarak birbirinin yerine geçmesi Uzun Hasan'ın Kuran'ı Türkçe'ye tercüme ettirmesi, Türk Edebiyatı'nın görülmemiş oranda gelişim göstermesi, (kısa bir süre sonra Fuzuli (1498-1556) gibi büyük Türk şairini ortaya çıkması) Türkçe'nin ordu, saray ve diğer

¹⁴ John R. Perry, « Forced Migration in Iran during the seventeenth and Eighteenth Centuries », *Iranian Studies*, vol. VIII, Autumn 1975, no 4, p. 202-208.

devlet örgütlenmelerinde kullanımının yaygınlaşması, bu eğilimin açık göstergesiydi. Bu dönemde çağdaş İran coğrafyasında köklü Türkleşme süreci gerçekleşmekteydi. Fakat teessübkeş Şiiliğin temel ideolojige dönüşmesi ve dış Türklerle (Osmanlı, Türkistan) birkaç nesil boyunca süren aralıksız savaşlar Azerbaycan Türkü'nü Farslar ve diğer Gayri Türklerle birleştirip onları "din kardeşi" yaptı, diğerlerini ise "kafir" ilan etti. Şiilik Azerbaycan Türkü'nün bilincinde başat unsura dönüştü. Yani Azerbaycan Türkü kendini ilk önce Şii olarak tanımlamaya başladı. Bu gelişmeye uygun olarak Azerbaycan Türkü ile Anadolu (bu arada Türkistan) Türkleri'nin gelişim yönleri farklılaştı. M. Fuat Köprülü'nün düşüncesi bu bakımdan halen güncelliğini korumaktadır: "Gerek Azeri ve gerek Osmanlı sahalarındaki halk büyük çoğunluk itibariyle Oğuzlar'dan oluşmakla beraber İran'da diğer Türk unsurlarının Moğollar'ın, Anadolu'dakinden daha fazla olması yerli kültür geleneklerinin doğa ve sosyal koşulların birbirinden farklı bulunması, İran dil ve medeniyetinin Azeri sahasındaki kuvvetli nüfusu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sünniliğe mukabil Safevilerden başlayarak Şiiliğin İran'da devlet dini olarak kabulü, İran Türkleri'nin Osmanlı İmparatorluğu Türkleri'nden ayrı bir edebiyat vücuda getirmelerine ve bunun bağımsız bir gelişme yolu takip etmesine sebep olmuştur".¹⁵ V. Minoiski'ye göre Şiiliğin olmaması durumunda "İran Türk saldırılarının etkisiyle boğularak ortadan kalkardı. Coşkulu bir karakter taşıyan bu yeni din, (yani Şiilik-N.N.) merkezi iktidarın güçlendirilmesine yardım etmiştir. Diğer yandan, esasında İran milliyetçiliğiyle hiçbir ilişkisi olmayan bu yeni doktrin, İranlılar'ın soyut İslamiyet içinde, daha doğrusu, gerçekler bakımından Türk okyanusu içinde erimesine karşı koyma hakkını sağlayan bir ada vazifesi görmüştür."¹⁶ Şah Abbas döneminde Safeviler devletinin merkezi Azerbaycan'dan Acem Irakı'na geçmiştir. Mitolojik Feridun Cemşit'in yanısıra Şah Abbas da Fars folklorünün sevilen kahramanına dönüşmüştür. Safevi İmparatorluğu bu dönemden başlayarak Azerbaycan Türk Devleti karakterini yavaş yavaş kaybetmiştir. Yeni İran hakimiyetinde temsil edilmiş Türklerin üst sosyal tabakası içinde ise yeniden Farslaşma süreci başlamış, merkezleşme sonucu Fars bürokrasisi hakim unsura dönüşmüş,¹⁷ Fars eğitim sistemi güçlenmiştir.¹⁸

¹⁵ M. Fuat Köprülü, *Azeri, İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul, 1961, s. 126.

¹⁶ İqtibas : J. A. Boyle, İran'ın milli bir devlet olarak gelişmesi, *Bellefen*, cilt XXXIX, no 156, 1975, s. 655 ; Şialiyin Azerbaycan ve İran Tarihine ilişkin bkz. Richard N. Frye, "Iran," New York, 1953, p. 53; S. Enders Wimbush, "Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States," in *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York, 1979, pp. 61-63.

¹⁷ Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul : Doğan kitap, 1999, s. 97-100.

¹⁸ Mehmet Emin Resulzade'nin aşağıdaki düşüncesi bu dönemi anlatma bakımından aynen geçerlidir. geçerlidir. "Birçok zaman Azerbaycanlılar kendi Türklüklerini ve Türk soyundan geldiklerini bilmeyerek halis İranlı gibi yaşadılar. İranlı gibi düşünüp İranlı gibi yaşadılar." (Mehmet Emin Resulzade, *Asrimizin Siyavuşu*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları 39, 1989, s. 33).

Nadir Şah Afşar, (1736-1747) mezhep ihtilaflarını ortadan kaldırmak önerisiyle İstanbul'la görüşmelere başlamasına ve ülke içinde Şii ulemanın rolünü sınırlamasına rağmen daha uzun süre Sünni- Şii ayrımı Azerbaycan Türklüğü'nün kimliğini belirleyen unsur olmuştur.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsız hanlıklara parçalanmış Azerbaycan'da siyasi merkezleşme sürecinin gerçekleşmesi için gerekli etkenler yetersiz kalmıştır. Bu durum, Azerbaycan Türkçesi'nin hayli gelişmiş olmasına, edebi dilin oluşumunun üçüncü, yani Vagif aşamasına varmasına (on bir-on beşinci yy.'da birinci aşama, on altı-on yedinci yy.'da Hatayi-i Fuzuli aşaması) halk edebiyatının hayli gelişmesine rağmen gerçekleşmiştir. Bunun yanısıra, etnik birlik bilinci, birleşik Azerbaycan (Vatan Bilinci) zayıf olarak kalmakta, hanlıkların resmi yazı dili gibi yine Fars dili kullanılmakta,¹⁹ dini okullarda Fars ve Arap dilleri öğretilmekte ilmi, bilimsel ve edebi eserlerin büyük çoğunluğu Farsça yazılmaktaydı yani Azerbaycan halen Fars kültür alanında kalmaktaydı. Fakat bu gelişmelerin yanı sıra Vidadi ve Vagif gibi büyük temsilcileri olan yazılı edebiyat, Hasta Kâsım gibi büyük saz-söz ustaları sözlü edebiyatta gelişme göstermekteydi. Bütün bu etkenler merkezleşme eğilimlerinin/çabalarının başarısızlığını getirmekte Azerbaycan'ı kuzeyden (Rusya'dan) gelen tehdit karşısında zayıf düşürmekteydi. Belirtilen etnik unsurların yanısıra birtakım siyasi ve ekonomik etkenler (Azerbaycan'da birleştirici işlev yürütecek tek hane-

dan geleneğinin yokluğu, Safeviler'in ise, Azerbaycan için yabancılaşması, hanlıklar arasında dominant devlet yapılanmasının bulunmaması, küçük feodal devletler arasında ekonomik ilişkilerin zayıflığı, hanlardan oluşan siyasi elitin doğru dış tercihte bulunmaması vs.), ayrıca merkezleşme için uzun süreli fırsatın bulunmaması nedeniyle Azerbaycan Hanlıkları birbirini takip eden süre içerisinde 19 yy. başlarından itibaren Rusya'nın işgaline uğramış, Kaçarlar'ın iki kez savaş aracılığı ile (1804-1813 ve 1826-1828) bu toprakları geri alma çabaları da olumsuzlukla sonuçlanmıştır. Azerbaycan tarihinde başka bir facia gerçekleşmiş, bağımsız hanlıklara bölünmüş Azerbaycan Romanov Rusyası ve Kaçar İran'ı arasında ikiye bölün-

.....
**Azerbaycan tarihinde
 başka bir facia
 gerçekleşmiş, bağımsız
 hanlıklara bölünmüş
 Azerbaycan Romanov
 Rusyası ve Kaçar
 İran'ı arasında ikiye
 bölünmüştür.**

¹⁹ İlginçtir ki, Azerbaycan hanlarının bazıları Osmanlı sultanına bile mektuplarını Farsça yazıyordu.

²⁰ Mehmet Emin Resûlzade bu konuda şunları belirtmekteydi : «XIX asır biditadalarında, müteferrik hanlıklar şeklinde, Rusya esaretine düşen Kafkasya Türklüğü'nün milli bir mevcudiyet gösterdiğini iddia edemeyiz. Henüz ümmet devrinde bulunan Azerbaycan, o zaman, milli hars tesirlerinden ziyade din dini mezhebi

müştür. Konumuz bakımından önemli olduğundan bu olayın Azerbaycan'ın ulus devlet aşamasına girmeden önce gerçekleştiğini belirtmemiz gerekmektedir.²⁰ Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın yolları ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan eliti aniden kendini etnik, kültürel, dini, tarihi geçmiş bakımından ülkesinden tamamen farklı olan Rusya İmparatorluğu'nda bulmuştur. (Güney Azerbaycan'daki gelişmelere daha sonra değineceğiz)

Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiş olan Rusya, ilk başta hanlıkların içişlerine karışmamıştır. Fakat Osmanlı ve Kaçar İran'ı ile sorunlarını çözdükten sonra ardarda gerçekleşen yerel isyanları (Ruslara karşı savaşlar ve isyanlar dini sloganlarla yapılıyordu) bastırmış ardından ufak da olsa kuşku uyandıran hanları ve han nesillerini yok ettikten²¹ sonra Rusya, geçmiş mirası, eski hakimiyetin ve bağımsızlığın bütün belirtilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Rusya Gürcü ve Ermeniler'e oranla Kafkas Müslümanları'na karşı daha amansız ayrımcılık politikası uygulamıştır: Gürcü Kınızları'na, Rus Dvoryanlarına eşit statü verilmekte, onlar Rusya'nın ve Kafkaslar'ın devlet yönetiminde geniş temsil edilmekte Ermeni şehir nüfusu ticaret ve ekonomide imtiyazlar kullanma hakkı kazandıysa da Müslümanlar her alanda güvenilmeyen "İnorodestler" (yabancı halktan olan) olarak kabul edilmekteydi. Buna uygun olarak Kafkas Müslümanları ("busurmanlar" ve "tatarlar") orduya alınmamakta, onların sivil yönetime katılmaları sınırlandırılmakta, nüfus içerisinde Sünni-Şii ihtilafı oluşturulmakta, bölünmüş dini idariler ("Şeyhülislam" ve "Müftü") üzerinde sıkı polis denetimi yapılmaktaydı.²²

Rus yönetimi, kuzey Azerbaycan'a, yani bütün Kafkaslara tamamen hakim olmak için burada halen güçlü olan İran kültürel ve siyasi nüfusunu yok etmeye çalışıyordu. Bu amaçla yerel idare sisteminde Fars dilinin kullanılması 1870 yılında yasaklandı.²³ Öte yandan Rus iktidarını kabul eden hatta takdir eden yerel müslüman aydınlar yerel medeniyetin geliştirilmesi için teşvik edildi. Mirze Feteli Ahundzade'ye

rabitalara merbut idi. Edebi zevklerini kısmen Türkçe şiirler, ilahiler ve hatta ozanlar tarafından söylenen destanlar ve aşıkların saz terennümü ile naklettikleri hikayelerde tatmin eden bir muhit –bütün bunlara rağmen- ruhen ve hissen İran tesirine mağlup idi. Resmi lisan Farsî olduğu gibi, Türkçe yazan şairler aynı zamanda Farsça da şiirler yazar ve bunu edipliğin ayrılmaz bir şartı addederlerdi. "Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 28).

²¹ Örneğin Muriel Atkin, « The Strange Death of İbrahim Khalil Khan of Karabagh » *Iranian Studies*, vol, XII, nos 1-2, Winter-Spring 1979, pp. 79-107.

²² *Dokument Po russkoy politike v Zakavkazie*, Vip, 1, Bakü, 1920 ; İz istorii naüionalgnoy politiki çarizma, Krasniy arxiv, t. 5, (36), Moskova, 1929, s. 62-83; Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 19-26; Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 26-29; Azerbaycan Tarihi, s. 625-668

²³ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Harvard University Press, 1960, p. 94; Ayrıca bkz. M. Fuad Köprülü, Azeri, s. 144.

(Ahundova) kendi komedilerini yerel halk lehçesinde yazmayı Kafkasya Canişin'in (valisinin) tavsiye ettiği bilinmektedir.²⁴

Yerel kültürün desteklenmesinin yanısıra kısa dönem içerisinde Müslüman ahaliden Ruslaşmış "kapıkulları" (Mirze Bala Memmedzade) oluşturmak için onların Rus eğitim sistemine katılması sağlandı. Devletin yürüttüğü Ruslaştırma siyasetinin amacına uygun yeni "üçitel" (öğretmen) tabakası yetiştirildi. Eğer düne kadar "mirzeler" Resülzade'nin dediği gibi "Firdevsi'nin romantizmi, Sadi'nin derin hikmeti, Hafız'ın tatlı gazelleri karşısında bayılıyor ise", yeni "üçitel" tabakası da "Lermantov'un dağlara uçan ruhu, Puşkin'in su gibi akan nutku, Tolstoy'un mesihane felsefesine aşık olmuştur." Fakat durum gittikçe değişti ve Resülzade bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Seneler geçti, bir tarafta "mirze" diğer tarafta "üçitel" mevcuttu. Bunlar çoğu zaman anlaşamadılar. Farslaşmış mirze gibi, Ruslaşmış üçitel de halkın hissettiği duyguları çoğu zaman anlayamadı. Nihayet birçok aşama geçildi. Mekteb (okul) ve medreselere karşı usulsüz mücadelelerden sonra "üçitel" maksadı anladı; bildi ki Sadi'yi de, Tolstoy'u da Türk Halkı'na öğretmek, Türk'ü onlarla aşına etmek, hem lüzumlu hem de faydalıdır. Fakat bununla birlikte Türkü kendi Sadi'sinden Tolstoy'undan mahrum etmek olmaz."²⁵

Rusya'daki Panslavizm akımı güçlendikçe, Ruslaştırma baskısı arttıkça Rus olmayan milletlerde milli bilinçlenme süreci güçlendi. On dokuzuncu yy. son çeyreğinde artık Kuzey Azerbaycan toplumsal düşüncesinde Ahundzade dönemi bitmiş, kültürel uyanış için hazırlanan zemin üzerinde yeni aşama başlamıştır. Bu aşamanın, Hasan Bey Zerdabi'nin ismiyle başlatıp Zerdabi dönemi diye tanımlamak mümkündür.²⁶ Artık "Ekinçi" (Çiftçi), gazetesi faaliyete geçmiş (1875), İsmail Bey Gaspıralı'nın (Gaspirinski'nin) Rusya Türkleri arasında "dilde, fikirde, işte birlik!" (1883), formüle edilmiş "Biz kimiz, nereden gelip nereye gidiyoruz?" sorusu sorulmaya başlanmış ve buna çeşitli yanıtlar verilmeye başlanılmıştır. Mirze Feteli'nin pesimizmi yerini Hasan Bey'in mücadeleye içeren arayışlarına bırakmıştır.

Bu dönemde, milli hareket esasen kültürel akım niteliğindedir ve okurların basından anadilinin kullanılmasına, dini idarenin polis denetiminden kurtarılmasına, Müslümanlar arasında eğitim ve yardım örgütlerinin oluşumuna, Müslümanlara eşit seçim hakkı ve diğer hakların

²⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, s. 29.

²⁵ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, İstanbul : Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990, s. 14-15.

²⁶ Süleyman Eliyarlı, Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri, *Yeni Forum*, Aralık 1991, s. 35-40

kazandırılmasına yönelmiştir. Bu dönemde ana dilde çağdaş edebiyatın da esası konmuştur.²⁷

1905 yılından sonra Kuzey Azerbaycan milli diriliş dönemine girdi. Siyasi hayatın göreceli liberalleşmesi koşullarında toplumsal düşüncede çok büyük değişiklikler yaşandı. M.B. Memmezade'nin belirttiği gibi "Türklüğün milliyet döneminde millet dönemine geçtiği, ümmetçilikten milliyetçiliğe geçiş devri" başladı.²⁸ A. Hüseyinzade'nin "Türk kanlı, İslam imanlı, Frenk kıyafetli!" olalım çağrısı milli slogana dönüştü.

Milli diriliş, ilk önce benliğini bulma alanında ilerleme gösterdi. Basında "Biz kimiz?" sorusuna yanıtlar aranıyordu. "Hayat" gazetesinin ilk sayısında (7 Haziran 1905) Hüseyinzade şöyle yazıyordu: " Ancak o kabile ve o millet teriği felah (saadet yolcusu-N. N.) ve nicatda olur ki özünü tanıyan yani her kavim ve millet öz kavmine, lisanına, dinine, tarihine, adet ve ahlakına velhasıl özünün ehvali- mazesine (geçmişine) ve haziresine, hatta ehvali- atiyesine (geleceğine) kesbi-vagif elemelidir."

Millete ilişkin teorinin yaranması da bu döneme denk düşmektedir. Şeyh Cemali Afgani'nin "Vahdeti cinsiye felsefesi"nin etkisi ile dilin millet oluşum sürecindeki oynadığı rol gereğince dikkate alındı.²⁹ Müsavat Partisi'nin birinci kurultayında (1917) kabul edilen programda şöyle belirtilmekteydi: "Yalnız din birliği müasir mana ile bir millet teşkil edemez. Milliyeti teşhis eden müşterek alâmetlerden başlıcası dil, âdet ve edebiyattır. Bu noktayı nazardan bütün Türkler bir millettir."³⁰

Bu dönemde, milletin adı konusundaki tartışmalar ortak bir sonuca ulaşmayı sağladı. Çar rejiminin ısrarla "Türk" sözünü Kafkas Müslümanlarına yabancılaştırma çabalarına rağmen bu kelime etnik ve dilsel kullanım hakkı kazandı. Yani Türkcülük, İrancılık ve Rusçuluğa karşı yönelmiş milli bilincin gelişimini, milli kültürün dirilişini ve siyasi idealin gerçekleşmesini amaçlayan siyasi kültürel hareket gibi ortaya çıktı. Böyle bir hareketin ortaya çıkmasına garipde olsa Rus sömürge rejimi yardım etti (Güney Azerbaycan'la karşılaştırmak mümkün). Resulzade şöyle yazıyordu: "Rus istilasının iyiliği bu olduki Azerbaycanlılar kendilerini içtimai bir vücut, hususi kültür tohumlarını

²⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* s. 10-23 ; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri* : XIX. Yüzyıl, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966; İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, yy.yy.

²⁸ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 34, 69.

²⁹ Şamir Qurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1996.

³⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 73.

taşıyan bir cemiyet yani Ruslardan ayrı bir millet olduklarını hissetmeye başladılar.³¹

1917 Şubat devriminden sonra göreceli bağımsız gelişim için olanak bulan siyasi Türkçülük, federatif ve demokratik Rusya içerisinde ulusal özerklik sloganından bağımsızlık sloganına geçiş yaptı. 1918 yılı 28 Mayıs'ında bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra siyasi Türkçülük devlet siyasetinin esasını oluşturdu; üç renkli devlet bayrağında kendi yerini aldı; "Türk sözü" etnonim gibi ilk kez (hatta Türkiye'den önce) resmileşti; milli eğitim sistemi kurulmaya başlandı; milli kültürün gelişimi için girişimler yapıldı, yani milli idealin gerçekleşmesi için tarihi adımlar atıldı. Ne yazık ki bu süreç sadece yirmi üç ay sürdü ve "tarihi geleneği Türk ve İslam düşmanlığına dayanan" Rusya (Resülzade) 1920 Nisanı'nda bu kez komünist adıyla Kuzey Azerbaycan'ı yeniden işgal etti.

Milli kimliğin oluşumunda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti vazgeçilmez bir deneyimdir. 1925 yılında Resülzade bu deneyimin önemini şöyle ifade eder: "Rusya idaresindeki Müslümanlara 'Türk' dedirtmek bugün kazanılmış bir davadır. Yalnız 'Türk kelimesi değil, 'Azerbaycan' adı da kazanılmıştır."³² Fakat hem kısa süreli olması hem de ilk milli bağımsızlık döneminde uygulanan bazı yanlış politikalar bu tarihi fırsattan tam anlamıyla yararlanmasına olanak tanımadı.³³ Olayların aktif katılımcısı M.Ş. Efendizâde son olarak şu tespitte bulunuyordu: "Rus idaresi altında bütün siyasi varlığını kaybetmiş Azerbaycanlılar kendi kendilerini idareye alışmamış olduğundan pek çok hatalarda bulundular". Efendizâde'ye göre bu hatalardan biri de "Müsavat Hükümeti'nin ... memlekete katiyen milliyet hissini sokmaması, demokratik özgürlüklere gereğinden fazla bağlılık ve devlet yöneticiliğinde hemşehriliğin yer bulmasıydı."³⁴

1920-80'li yıllarda Sovyet dönemindeki milli kimlik konularını ele alırken aşağıdaki önemli hususları belirtmek durumundayız.

Birincisi, 70 yıllık Sovyet döneminde Moskova'nın Azerbaycan politikası birbirinden farklı biçimlerde yürütülen birkaç aşamada gerçek-

³¹ Mehmet Emin Resülzade; *Asrımızın Siyavuşu*, s. 34.

³² Mehmet Emin Resülzade, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik*, İstanbul: Amedi matbaası, 1925, s. 6; *Azadlık* gazetesinin 31 Aralık 1990 tarihli özel sayısı, s. 3.

³³ Mehmet Emin Resülzade, *İstiklal mefkuresi ve Gençlik* 4-29; Nesib Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan*, Bakü: Ay-Ulduz, 1997, s. 84-97. Ayrıca milli aydınlardan farklı olarak halkın büyük çoğunluğu ümmet bilinci düzeyinde kalmıştı ve ülkedeki gelişmelere sadece seyretmekle kalmıştır. Bkz. Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p.193.

³⁴ M.Ş.Efendizade, Azerbaycan ve İnkilabı, *Türk Dünyası Araştırmalar*, no 94, Şubat 1995, s. 73, ve s. 87.

leşsede³⁵ karakter itibariyle Çar dönemi politikasının devamı niteliğindedir. Çar döneminde planlanmış hedeflerin büyük bölümü özellikle Sovyet döneminde gerçekleştirildi. Bu önlemlerin esas amacı Sovyet Azerbaycanı'nda merkezkaç eğilimleri önlemek olduğundan bu eğilimlerin esas güç verici etkeni olan milli bilincin oluşturulması ve yönlendirilmesi temel husus olmuştur. Buna uygun olarak siyasi terör, milli aydınların cismen imhası gibi önlemlerin yanısıra "biçimce milli içerik itibariyle sosyalist kültür" formülü ile milli bilinci etkileyen bütün unsurlar önlenmeye çalışıldı. Benzeri ender ülkelerde görülen kültür soykırımı gerçekleştirildi: Etnik kimliğin adı 'Türk'ten 'Azerbaycanlı'ya değiştirildi; milletin konuştuğu dilin adı da 'Türk Dili'nden 'Azerbaycan Dili'ne değiştirildi.³⁶ Alfabe önce Latin'e daha sonra da Kiril'e değiştirildi; soyadların sonuna Rus 'ov' ve 'yev' ekleri eklendi. Halkın etnik mensubiyetini gösteren bütün belirtilere yasak kondu.³⁷ Nevruz Bayramı gibi milli bayramlar yasaklandı; dinin toplumdaki rolü yas merasimlerine indirgenecek kadar sınırlandırıldı; 19. yüzyılda Çar rejimi İran'ın kültürel nüfusunu önleme çabası içindeyken, Rus Bolşevik rejimi tarih alanında (milli bilinci oluşturan esas etkenlerden biri) Paniranizmi teşvik etmeye başladı; Azerbaycan'ı Türk dünyasında (özellikle Türkiye'den) tecrit etme politikasında komünist rejim Çarizmden yalnız gaddarlığıyla ayrıldı; yapmacık "Sovyet Halkı" ve "Sovyet Vatanseverliği" anlayışları topluma enjekte edildi vs.

İkincisi, milli kültür alanındaki devlet terörüne rağmen Sovyet Azerbaycan'ı önemli ölçüde modernleştirildi. Sanayileşme yeni sosyal sınıflar, bilim, eğitim, sağlık sistemi ve kültürel alanlardaki benzeri daha önce görünmemiş gelişme milletin özellikle Bakü'nün şehir nüfusunun simasını değiştirdi. (Hüseynzade'nin belirttiği gibi millet "Frenk kıyafetli", yeniden Ruslaşmış siyasi, sosyal, kültürel elit (rusofil nomenklatura) oluşturuldu.

³⁵ 1920'li yıllarda kültür alanında Türklük kendi etkinliğini yavaş da olsa korumaktaydı. Rezulzade bu dönemi "bolşevik Türklüğü" dönemi olarak nitelendirmekteydi. 1926 yılında Bakü Türkolüji Kongresi'nde milli cumhuriyetlerde milliyetçiliği önlemek için önemli kararlar alındı. Bu bağlamda kongrede alfabenin Latin grafiğine, kavramların Rusça'ya, edebi dilin ise yerel lehçelere uygun duruma getirilmesini öngören kararlar alındı. Bu konuda bkz. Nesib Nesibzade, *Sovyet Siyasetinde Bakü Türkolüji Kurultayının Yeri, 1926 Bakü Türkolüji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*, Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, sayı 726, 1999, s. 97-100.

³⁶ Amerika bölge uzmanı S. Enders Wimbush bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Bildiğim kadarıyla hiçbir dış güç başka bir halka, hatta Navahalılara bile (ABD'de Hindu azınlık-N.N.) bu kadar başarılı bir yabancı kimlik empoze edilememiştir. Bkz. S. Enders Wimbush, "The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia" *Central Asian Survey*, vol. 3, n 3, 1985, p. 71.

³⁷ 1950'lerden sonra yüzyılların mirası olan halk destanı "Dede Korkut Destanı", bile "milliyetçilik, dincilik, derebeylik" belirtisi gibi yasaklandı. Bkz. Emin Rezulzade, Şekilce de, Muhtevaca da Ruslaştırılma, *Azerbaycan* (Ankara), no 250, Ekim, Kasım, Aralık, 1984, s. 8; Alexandre A. Bennigsen, *The Crisis of The Turkic National Epics, 1951-1952: Local Nationalism or Proletarian Internationalism?*, *Canadian Slavonic Papers* 22, no 2-3 (1976), pp. 463-474.

.....
: **Sovyet Azerbaycan'ın**
: **sosyalizm ve komünizm**
: **yollarında "büyük**
: **başarılarını", "Sosyalist**
: **toplumun avantajlarını"**
: **propaganda etmek için**
: **40'lı yılların sonlarından**
: **itibaren güney**
: **Azerbaycan konusu**
: **üzerindeki yasak**
: **kaldırıldı.**
.....

Azerbaycan'ın ise Türk dünyasının bir parçası olduğu gerçeklerini söyleyerek Moskova'nın politikasını eleştirdiği için hapse atılmıştı.

Dördüncüsü, Sovyet Azerbaycan'ın sosyalizm ve komünizm yollarında "büyük başarılarını", "Sosyalist toplumun avantajlarını" propaganda etmek için 40'lı yılların sonlarından itibaren güney Azerbaycan konusu üzerindeki yasak kaldırıldı. "Devlet vatanseverleri" ile birlikte milli aydınlar da bu fırsatı kullanarak Sovyet Azerbaycanı vatandaşları içinde Birleşik Azerbaycan bilincini oluşturmaya çalıştılar.³⁸ Güney Azerbaycan'dan siyasi muhacirlerin Kuzey'e göç etmesi de bu bilincin güçlenmesine olumlu etki yaptı.

Beşincisi, Sovyet döneminde milli siyasi düşüncenin geliştirilmesi misyonunu siyasi muhaciret gerçekleştirdi. Siyasi muhaciret her şeyden önce tarihi deneyimi analiz ederek dünya Türklerinin bir devlet içinde birleşmesinin mümkün olmadığını, reel vazifenin onlar arasında bozulmuş ilişkileri onarmaktan ibaret olabileceğini ortaya koydu. Mehmet Emin Resülzade, Mirzebala Mehmetzade ve diğer fikir adamlarının eserlerinde "Yeni Turan" kavramına rastlıyoruz. Yeni Turan anlayışına göre Türk Halkları kendi bağımsız devletlerini kurmalı, bu devletler arasında sıkı ilişkiler oluşturulmalıdır.³⁹ Yeni Turan doktrininde Azerbaycancılık Türkçülüğe zıt değil, aksine onu tamamlar bir niteliktedir.

Böylece devlet bağımsızlığının 1991 yılı Ekim ayında onarılması arifesinde Kuzey Azerbaycan Türkleri azaplı, trajik ve çelişkili bir ulus-devlet yapım süreci yaşayarak milli kimliğin biçimlenişi bakımından bir-

³⁸ Bkz, Nesib Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan*, Bütöv Azerbaycan, s. 232-233.

³⁹ Nesib Nesibzade, Yeni Turan'ın Kurulması Bakımından Azerbaycan'ın Misyonu, Yeni Forum, cilt 13, sayı 280, Eylül 1992, s. 62-64; Hakeddin İbrahimli, *Azerbaycan Siyasi Muhacireti (1920-1991)*, Bakü, Elm, 1996, s. 230-276.

takım problemlerle karşı karşıya kaldı. Etnonim, linguistik, ve etno-genes gibi köklü sorunlarda farklı anlayışlar milli yaşamı karakterize eden unsurlardır. Milli bilinç bakımından Kuzey Azerbaycan toplumu birbirine zıt, Ruslaşmış elit ve kendini anlamak isteyen, fakat milli bilinci karmaşık olan halk biçiminde ikiye bölünmüştür. Ülkede modelleşmeyi bilinci (Ruslaşmış elit) az sayılı ve fakat hakim tabaka temsil ederken ikinci tabakayı temsil eden halk ise milli yaşamını kendi anladığı gibi oluşturmak istiyordu. Zamanında merhum Ziya Gökalp belirttiği tehlike yenice bağımsızlığını kazanmış, Kuzey Azerbaycan'ı tehdit etmekteydi: "Milli kültürü güçlü fakat medeniyeti zayıf bir milletle milli kültürü bozulmuş fakat medeniyeti yüksek olan başka bir millet siyasi savaşa girerken kültürü güçlü olan millet her zaman zafer kazanmıştır"⁴⁰

Çağdaş Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu

1987 yılından sonra açık bir biçim almış olan Ermeni işgali, Kuzey Azerbaycan'ı tam anlamıyla salladı ve milli bilincin canlanması için itici güce dönüştü. 1988 yılından sonra yeni aşamasına giren milli hareketta Bakü'nün esas Lenin meydanındaki (daha sonra Azatlık) gösterilerde en çok kullanılan sloganlardan belki de en fazla duyulanı "Türkazer," Azertürk", "Türk, Türk" sloganıydı. Bu Sovyet rejiminin "Türk" sözü ve anlayışı üzerine koyduğu tabuya itiraz ve kendine dönüş çağrısıydı. Milli azatlık ve demokratik hareket sırasında resmi ve yeni oluşmakta olan özgür basında Sovyet dönemi mirası sert biçimde eleştirilmekte, buna karşı 1918-20 yıllarında mevcut olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti koyularak tebliğ edilmekte, Azerbaycan muhacereti mirasını ülkeye geri getirmek için Resülzade Mehmetzade gibi Muhacirat liderlerinin eserleri basılmakta, yüzyılın başlarındaki "biz kimiz?" sorusuna yeniden cevap aranmaktaydı. "Türk" ve "Azerbaycan Türkü" kavramı yeniden kullanılma hakkı kazanmıştır. Yeni oluşmakta olan siyasi ve kültür teşkilatlarının neredeyse tamamı bu anlayışları kullanmaktaydı. Güney konusu (Güney Azerbaycan'a ilişkin konular) yeniden popülerite kazandı.

Benzersiz etnik hareketliliğin yanısıra Sovyet döneminin mirası da kendini göstermekteydi. Kitle meydana "Bakülü", "Şekili", "Nahçıvanlı" ... gibi gelmiş, Azerbaycanlı gibi ayrılmış olsa da (Sabir Rüstem hanlı) halk hareketi sırasında kısa bir süre içinde milli bilinç alanındaki olumsuzluklar kendini göstermeye başladı. Herşeyden önce halk hareketi içinde bölgecilik eğilimi siyasi teşkilatların ve siyasi güç merkezlerinin

⁴⁰ Ziya Göyalp, *Türkçülüğün Esasları*, Bakı, Maarif, 1991, s. 48.

yanmasında da kendisini kısa bir zamanda gösterdi. Azerbaycan Komünist Partisi'nin sonuncu başkanı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olmuş Ayaz Mütellibov kendinden önceki yöneticiler gibi hakimiyetini korumak için bölgeciliği kullanmış, Bakülülerle Bakülü olmayanları, özellikle Ermenistan'dan sürülmüş insanları karşı karşıya getirerek, onları (Bakü'lüleri) örgütleyerek, milli özgürlük ve demokrasi isteyen hareketi zayıflatmaya çalışmıştı.⁴¹ Azerbaycan Komünist Partisi'ndeki ikinci kişi olan Viktor Polyaniçko'nun "icadı" olan "Yeraz" (Yerevan Azerbaycanlıları-Ermenistan'dan Kovulmuş Mülteciler) ve "Bakinets milleti" (Bakılı milleti) anlayışları milli özgürlük hareketine karşı kullanıldı.

Ebülfez Elçibey'in Haziran 1992'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmesi aynı zamanda milli özgürlük mücadelesini (demokrasile beraber) temsil eden güçlerin, milletine yabancılaşmış nomenklatura (Kommunist totaliter rejim) üzerinde zaferinin yansımasıydı. Elçibey Hükümeti dekolonizasyon politikası çerçevesinde toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde bazı adımlar atabildi. Mevcut anayasaya uygun olarak, Azerbaycan dilinin devlet organlarında kullanılmasının sağlanması kararlaştırıldı. 22 Aralık 1992'de ise Milli Meclis Devlet Dili Hakkında Yasa kabul ederek, onun "Türk Dili" olmasıyla ilgili tarihsel adaletin yerini bulmasını sağladı. Bu yasayla Stalin rejiminin "Türk" anlayışı üzerine koymuş olduğu tabu ortadan kaldırılmış oldu. Aynı zamanda, eğitim sisteminin millileştirilmesine başlandı, yeniden kabul edilen Latin alfabesiyle (Aralık 1991) kısa sürede yeni ders kitapları basıldı, milli okulların statüsü ve popüleritesi arttı. Türk yer adlarının yeniden canlandırılması işi hızlandırıldı. Milli Meclis Ruslaştırılmış soyad eklerinin ("ov", "yev" gibi) değiştirilmesi için basitleştirilmiş kuralları onayladı. Fakat, milli-demokratik güçlerin yönetim alanındaki yanlışları yüzünden ve M. E. Resulzade'nin tespit ettiği gibi "tarihsel geleneği Türk ve İslam düşmanlığına dayanan" Rusya'nın girişimleriyle bir sene sonra Elçibey Hükümeti devrildi.

Gence ayaklanmasından (Haziran 1993) sonra, iktidara gelen Haydar Aliyev, eski parti nomenklaturasının hakimiyetini yeniden canlandırdı ve Rusya'yı rahatsız etmemek ve eski siyasal elitin desteğini arkasına almak için Elçibey iktidarının dekolonizasyon politikasını bıraktı. Yeni cumhurbaşkanı "çok milletli Azerbaycan"dan, "çok milletli Bakü"den bahsetmeğe başladı. Bölgecilik yeni siyasal oluşumun şekillendirilmesinde temel ilke halini aldı. 1993-1996 yıllarında iktidardaki ikinci kişi olmuş Milli Meclis Başkanı Resul Kuliye, milliyetçiliğin gerici

⁴¹ Rauf Mirkadirov, "Dorogu Osilit Iduşiy", *Monitor*, Kasım 1996, ss. 10-11

.....
 : **Gence ayaklanmasından**
 : **(Haziran 1993) sonra,**
 : **iktidara gelen Haydar**
 : **Aliyev, eski parti**
 : **nomenklaturasının**
 : **hakimiyetini yeniden**
 : **canlandırdı ve Rusya'yı**
 : **rahatsız etmemek ve eski**
 : **siyasal elitin desteğini**
 : **arkasına almak için**
 : **Elçibey iktidarının**
 : **dekolonizasyon**
 : **politikasını bıraktı.**
 :

bir süreç olduğunu, ülke insanının önemli bir kısmını oluşturan Ermenistan asıllıların siyasal hayatta baskın güç olmasının kaçınılmazlığını savunmaya başladı. Ülkede siyasal istikrarı sağladıktan ve bireysel iktidarını güçlendirdikten sonra Cumhurbaşkanı Aliyev, Elçibey'in kısa süreli iktidarı döneminde elde edilmiş başarılarını ortadan kaldırmaya başladı. Bu açıdan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası'nın kabulü (Kasım 1995) arifesinde milletin ve milli dilin adını hükümetin tartışmaya açması ve onu yönlendirmesi

dikkat çekmektedir.

Yeni Anayasa tasarisinin yirmi üçüncü maddesine devlet dilinin "Azerbaycan dili" olmasıyla ilgili paragraf konuldu. Bu maddenin halk oylamasından geçebilmesi için ülkenin kurum ve kuruluşlarında, Bilimler Akademisi'nde tartışmalar yapıldı. Sonuncu tartışma toplantısının başkanlığını Cumhurbaşkanı Aliyev'in kendisi üstlenmişti. Eski bürokratik ve siyasal elitin önemli bir kısmı (A. Ahundov, V. Aslanov, N. Xezri, Gabil, Ş. Gurbanov, Ç. Abdullayev, F. Maksudov, H. Eliyev, M. Adilov, F. KasıMZade, G. Kazımov, Y. Semedođlu, Z. Bünyadov, İ. Aliyev, H. Hasanov) "Azerbaycan dili"nin tarihsel gerçeğe "uygun olduğunu", Türkiye'de kullanılan dilin adından Azerbaycan'daki dilin farklı şekilde algılanmasının sağlanmasının zorunluluğunu, böyle olmazsa dil alanında "bağımsızlığı" korumanın imkansız olacağını neden olarak göstererek, "Azerbaycan dili" önerisini savundular. Bahtiyar Vahapzade, Anar, Elçin, Tofiq Hacıyev, Kamil Veliyev, Sabir Rüstemhanlı, Ekrem Eylisli, Zelimhan Yağub, Nizami Ceferov, İsa İsmayılzade ve Vağif Bayatlı Öner gibi milli aydınlar "Türkçe" (veya uzlaştırmacı bir alternatif olarak "Azerbaycan Türkçe'si") tanımının hem bilimsel hem de siyasal açıdan resmi tartışmalarda ve basında ciddi esaslarla savunmalarına rağmen, önerileri görmezden gelindi.⁴²

⁴² Bkz. Hacı Hacıyev, "Dilimizin Adı ve Perişanlığının Sebebi", *Azerbaycan*, 29 Aralık 1992; Edalet Tahirzade, "Türk Dili: ikinci tehgir astanasında"; İlk kez Stalin onu "Azerbaycanca" diye adlandırmıştı, *Yeni Müsavat*, 23 Haziran 1995; Gezenfer Kasımov, "Dilimizin Adı, Yahud Biz Ele Bizik", Ses, 22 Kasım 1995; *Azerbaycan*, Cilt. 45, No. 307, Ocak-Şubat 1996

Haydar Aliyev iktidarının darbelerinden bir diğeri de eğitim sisteminde artık başlatılmış olan millileşmenin önünün kesilmesiyle ve Rusça'nın (edebiyat ve tarih alanında) Azerbaycan eğitim sisteminde rolünün yeniden gündeme gelmesiyle açığa çıktı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalinin yeniden kazanılmasından sonra geçen süre zarfında Rusça eğitim gören insanların sayısında azalma değil artma yaşanmıştı. "Ayna" gazetesi, resmi rakamlara dayanarak Mayıs 1997'de, Azerbaycan'da kırk adet tamamen Rus, üçyüz seksen bir adetse "koz-mopolit" okul olduğunu yazmaktaydı. Esasen Bakü'de bulunan bu okullarda, öğrenciler Rusya'dan getirilen ders kitapları kullanıyor, sonuç itibarıyla de "Rus Devleti'nin vatanseverleri olarak terbiye ediliyorlardı".⁴³ Yıllardır tartışılan yeni eğitim yasa tasarı da eğitim sistemini millileştirmeyi öngörmemektedir. Yasa tasarisinin yedinci maddesi devlet eğitim kurumlarında "Azerbaycan dilinin" yanında diğeri dillerin (yani Rusça'nın) da kullanılmasına izin vermektedir.⁴⁴

Eğitim sistemindeki derin çöküş, rüşvet ve yolsuzluk ülkedeki bilimi ve kültür alanı için de aynen geçerlidir. Milli bilincin gelişmesini olumlu şekilde etkileyecek sosyal bilimler alanına bile "istiklâl döneminde" durgunluk hakimdir.⁴⁵

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde milli kimlik alanındaki durumu siyasal partilerdeki keskin ideolojik fikir ayrılıkları ve çatışmaları ortaya koymaktadır.

Milli-demokratik hareket döneminde başlayarak Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) içinde (aslında yönetiminde) taktik olaylardaki düşünce ayrılıkları derinleşerek ideolojik çatışmalara dönüştü. Yeni oluşturulmuş siyasal örgütün yöneticilerinden bir grup, Sovyet İmparatorluğu içindeyken gerçek bağımsızlık kazanmanın imkansız olduğunu savunuyordu. Bu yüzden, aynı grup AHC'nin program tasarisından bu maddenin çıkarılması gerektiğinde ısrar ediyorlardı. İlimli tutum tanınan başka bir grup maddeyi ilke olarak kabul ediyor, yine de taktik çıkarılara bağlı olarak onun zorunlu olduğunu ispat etmeğe çalışıyordu.

⁴³ Nesibov, "Vetenimiz-Ana Rusya'dır". Azerbaycan'ın Rusça eğitim yapan okullarında kullanılan kitaplar altıyaşlı ilkököl öğrencilere bu düşünceyi yerleştirmeğe çalışıyorlar, *Ayna*, 9 Mayıs 1997.

⁴⁴ Eğitimle ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti yasası (taslak), Azerbaycan, 5 Mart 1999. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Rus imajının önderi Mihail Zabelin verdiği basın toplantısında soydaşlarının Gürcistan ve Ermenistan'daki durumunu karşılaştırarak gösterirdi ki, "Hem Gürcistan hem de Ermenistan'da yaşayan Ruslar Azerbaycan'daki hemşerilerinin durumunu kıskandıklarını her zaman samimi bir şekilde itiraf ediyorlar", *Azadlıg*, 18 Mart 1999.

⁴⁵ Yine de, Eski Pan-Iranist kavramının ağır bastığı "Azerbaycan Tarihi" seri kitaplarının (ed.), İgrar Eliyev, Cilt. 1, Bakü, Elm, 1998.) yanında Prof. Süleyman Elyarının editörlüğüyle basılmış etnik oluşum açısından milli kavramın ağır bastığı başka bir "Azerbaycan Tarihi" (Bakü, Azerbaycan, 1996.), basılmasını söylemek gerekiyor.

Radikaller ve İlimliler (kendilerini liberal diye tanımlamaktalar) arasındaki fikir ayrılıkları zamanla büyüyerek, hareket hangi yönde ilerlemelidir sorununa dönüştü: Demokrasiden milli istiklale mi, yoksa milli istiklalden demokrasiye mi?⁴⁶

Elçibey İktidarının devrilmesi ideolojik ve siyasal bir akım olarak milliyetçiliğe büyük bir darbe indirdi. Bu iktidardaki en güçlü şahısların yönettiği partilerde (AHC ve Müsavat) bu durum, liberal değerlere üstünlük tanınması ve milli değerlerin gözden düşürülmesi girişimleriyle açığa çıktı. Kendilerini "liberal" diye tanımlayanlar milli özgürlük hareketi bittiği için demokrasi uğrunda mücadelenin derinleştirilmesi zorunluluğundan bahsederek ve bu iki büyük partinin ideolojik temelini oluşturan Müsavatçılığın hiç mevcut olmadığını öne sürerek, her iki partiyi de liberal kurumlara dönüştürmek için saldırgan bir mücadele başlattılar. Esas hedef, parti programlarındaki milletçilik (temel ilke olarak) ve milli değerlerdi. Türkçülük, bu gibi şahısların yazılarında ırkçılık olarak tanımlanıyor ve ona karşı mücadelenin önemi vurgulanıyordu.⁴⁷ Müsavatçılığı (istiklalcilik, milletçilik, devletçilik, hürriyetçilik, milli eşitlik) savunanlar temel ilkelerden bir olarak asla liberalizme karşı olmadıklarını, ama Avrupa'daki anlamıyla (Sovyet döneminde hakim olan şovenizm anlamında değil) seferber edici, kurucu milliyetçiliğin, milli-devlet kuruculuğu döneminde, özellikle de Ermenistan'la devam eden savaş ortamında Azerbaycan'a gerekli olduğunu topluma açıklamaya çalışıyorlardı. Tartışmaya taraf olan bu grubun temel iddialarından biri de, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin aynı zamanda iki ciddi sorunu çözmek durumunda olduğuydu: Milli-devletin kurulması ve demokrasinin derinleştirilmesi. Bu yüzden, demokrasi ve milliyetçiliği karşıtlarmış gibi görmek teorik olarak yanlış, pratik olarak da zararlıdır.⁴⁸

⁴⁶ Bkz. Rauf Mirkadirov, a.g.m., ss. 9-10; Aydın Balayev, "Narodny Front Azerbaycana İstoriçeskaya Hronika: 1988-1992", *Svaboda*, Ek No. 1, ss. 5-6. Bu sorunların çevresindeki ideolojik mücadelenin Gürcü milli-demokratik hareketi içinde gerçekleşmesi ilgi çekmektedir. Bkz. Ghia Nodia, "Georgia's Identity Crisis", *Journal of Democracy*, Cilt. 6, No. 1, Ocak 1995, s. 109.

⁴⁷ Bkz. Hikmet Hacızade, "Azerbaycan'da Liberalizm", *Azadlıg*, 28 Ocak 1995; Hüseynbala Selimov, "Liberalizm Ümummilli İdeologiyaya Çevrilecekmi?", *Azadlıg*, 31 Ocak 1995; Hüseynbala Selimov, "Liberalizm ve...Tesanüd", *Azadlıg*, 7 Şubat 1995; Hikmet Hacızade, "Müsavat da Liberalizmin Behresidir", *Azadlıg*, 11 Şubat 1995; Niyazi Mehdi, "Müsavatdahili Diskussiyaların Sıfır Variantı", *Azadlıg*, 16 Şubat 1995; Hüseynbala Selimov, "Liberalizm, Gerbçilik ve Turançılık", *Azadlıg*, Cumhuriyet 16 Şubat 1995, Hüseynbala Selimov, "Liberalizm: Gapalı Sistemden Açığa Sistem Keçid", *Azadlıg*, 21 Şubat 1995; Vagif Hacibeyli, "Yeniden Amerika Keşf Etmeye Ehtiyac Varmı?", *Mühalifet*, 22 Şubat 1995; Tofiq Gasimov, "Liberal Demokratiya Yoksa Tesanüd", *Mühalifet* 1 Mart 1995; Rasim Musabeyov, "Azerbaycan: Milletçilik yoksa Liberalizm", *Azadlıg*, 11-14 Mart 1995; Nureddin Memmedli, "Liberal Demokratiye, yoksa Milletçilik?", *Hürriyet*, 16 Mart 1995; Akif Nagi, "Azmış Molekullann Kaotik Hereketi, Yoksa?", *525-ci Gezet*, 20 Kasım 1996; Zerdüşt Elizade, "Teleskenlik Yalnız Bire Ezerken Faydalıdır", *Ayna*, 9 May 1997.

⁴⁸ Bkz. Nesib Nesibzade, "Milletçilik ve demokratiya: Eks Gütbler, Yoksa...", *Yeni Müsavat*, 10 Şubat 1995; Kamal Eli, "Müasir Müsavatçılığın Liberalizm Belası", *Yeni Müsavat*, 16 Şubat 1995; Arif Rehimoğlu, "Azerbaycan Üçün Tek Gurtuluş Yolu-Milletçiliyin, Müsavatçılığın Zaferi", *Yeni Müsavat*, 16 Şubat 1995;

Kozmopolitizmle milliyetçilik arasındaki fikir ayrılığına neden olan bir diğer husus da milletin adı ve içeriğiyle ilgiliydi. Liberal kesim "Azerbaycan milleti-etnik kökene bağlı olmayarak bütün ülke vatandaşlarının sosyal-siyasal birliğidir" formülüne⁴⁹ uygun olarak, etnik azınlıkları rahatsız etmemek, onları "Azerbaycan Milleti"ne entegre ederek olası ayrılıkçılığın önünü kesmeye çağırıyordu. Müsavatçı kesimse bu tür saf bir davranışın bir zamanlar "Osmanlı Milleti" yaratmak gibi sonuç vermeyeceğini, toplumun büyük kesimini⁵⁰ oluşturan Türklerin zaten belirsiz milli bilincinin daha da belirsizleşmesine yolaçacağını belirtiyor ve Azerbaycan'da "bir millet" (Türkler veya Azerbaycan Türkleri) kavramının ülkenin üniterliğinin ideolojik temeli olduğunu, etnik azınlıkların haklarının bu üniter devlet çerçevesinde korunmasının zorunluluğunu savunuyorlardı.⁵¹

Böylece, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nde milli kimlik değerlendirmelerini sonuca bağlarken aşağıdakileri söylemek durumundayız. İstiklalin yeniden kazanılmasından on sene geçmesine rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde milli kimlik sorunları açıklığa kavuşturulmamış tam tersi bu sorunlar daha da karmaşık hale getirilmiştir. Hakim siyasal elit milletine yabancı gözüyle bakmakta, eğitim sisteminde millileşme engellenmekte, edebiyat ve bilim alanları buhran içinde bırakılmakta ve siyasal parti ve toplumun bir kısmında aşağılık kompleksi hakim olmaktadır. Bugün üç Azerbaycan vatandaşı "Biz kimiz?" sorusunda dört farklı cevap vermektedir. Milli kimlik alanında yüzyıllardan kalma bu belirsizlik, insanların ruhsal durumunda, yazılarında ve nihayet siyasal faaliyetlerinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum da, Kuzey Azerbaycan'ın hayati sorunları olan istiklalin devamının ve arazi bütünlüğünün yeniden sağlanmasında olumsuz rol oynamaktadır.

Nesib Nesibzade, "Müsavatçılık ve Liberalizm: okşar ve fergli cehetleri", *Yeni Müsavat*, 2 Mart 1995; Halledin İbrahimi, "Türkçülük Ağırılık Merkezi Olmalıdır", *Yeni Müsavat*, 2 Mart 1995; Arif Rehimoğlu, "Milletçiliğin İnan Sosyal Viruslar için Elverişli Mühit Yaratmağa Hizmet Eden Strateji Yanlısıdır", *Yeni Müsavat*, 22-25 Kasım 1995; Nesib Nesibzade, "Milli Şüur İnkişafın Esas Amillerindedir", *Azadlıq*, 29 Ocak 1997, Halil Bahadır, "Gurtuluşumuz Milletçilikdedir", *Azadlıq*, 4 Mart 1997; *Azerbaycanın Türkçülük ve Azerbaycançılık Problemleri*, Bakü, Azerbaycan Araştırmaları Vegfi, 1998.

⁴⁹ "Müsavatın Etnik Siyaset Konsepsiyalarının Esasları", *Yeni Müsavat*, 3 Ağustos 1995.

⁵⁰ 1999'deki sayım sonuçları aşağıdaki tabloyu ortaya koymakta: Azerbaycanlılar-90,6 %, Ukraynalılar-0,4 %, Ruslar-1,8 %, Türkler-0,5 %, Tatarlar-1,0 %, Talışlar-1,0%, Lezgiler-2,2 %, Yahudiler-0,1 %, Kürtler-0,2 %, Ermeniler-1,5 %, Avarlar-0,6 %, Gürcüler-0,2 %, Udinler-0,05 %, Sahurlar-0,2 %, Tatlar-0,13 %, Diğer-0,12 %. Toplam Nüfus- 7953,4 bin. İsmail Umudlu, "Azerbaycan Ehalinin Milli Terkibine Göre "Unikal Ölke" İmağını Goruyub Saklayıb", *Ayna*, 16 Mart 2001.

⁵¹ Brenda Shaffer, *The Formation of Azerbaijani Collective Identity: In Light of the Islamiz Revolution in Iran and the Soviet Breakup*, Dissertation, Tel-Aviv University, 1999, ss. 208-210

Güney Azerbaycan'da Kimlik Sorunu

Azerbaycan bölündükten sonra onun kuzey kısmı Rusya'nın dinsel, dilsel, kültürel, tarihsel temeller bakımından kendisine yabancı ortamına düşmüş, bu yabancılaşma zamanla onun insanlarını (vatandaşlarını) düşünmeye zorlamışsa da, güney kısmında sosyal-kültürel bakımdan XIX. asrın sonlarına kadar köklü değişimler yaşanmamıştır. M.E. Resulzade 1912 yılında şöyle yazıyordu: "İran'da Türkler, ne Rusya'da olduğu gibi mahkum ne de Türkiye'de olduğu gibi hakim bir millettir. İran Türkleri, asıl İranlı olan Farslarla hukukta eşit vatandaş statüsünde bulunuyorlar: Aynı haklara, aynı ayrıcalıklara sahiptirler; yabancılaşma söz konusu değil... Şiilik İran Türkleri'ni o kadar Farslaştırmıştır ki, şimdi onlar kendilerini Türkleşmiş Fars, yani aslen İranlı olarak görürler!".⁵² "Memaleki-mahruse" olarak tanımlanan Kaçar İranı'nda dört vilayetten biri olan Azerbaycan, şahın veliahdı tarafından yönetiliyor, Tebriz ("veliahtneşin") ülkenin ikinci başkenti sayılıyordu.

XIX. asrın sonlarına doğru İran'ın yarı-koloni durumuna düşmesi ve bunun oluşturduğu tepki İran milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına neden oldu. Farslarla beraber, hatta onlardan daha kararlı bir şekilde İran Türkleri ülke insanını birleşmeye, İngiltere ve Rusya İmparatorluklarına karşı mücadeleye çağırıyorlardı. 1906 Anayasası, "millet"in resmi

tanımını İran toplumunun dini birliği olarak ortaya koymaktaydı. Ülkenin Müslümanları "İran Milleti" ilan edildi ve Müslüman olmayanlar da milli azınlık durumuna düştüler. 1908-1909 yıllarındaki Setterhan hareketi ve 1920 yılında Şeyh Hiyabani'nin liderliğiyle gerçekleştirilen Tebriz isyanında Türklerin milli sorunları kendini kabarık bir şekilde ortaya çıkarmış, bu hareketler esasen mutlakçılığa ve emperyalist esarete karşı yönetilmişti.⁵³ Nisan 1920'den sonra Sovyet Rusya'sının İran'a baskıları siyasal fi-

⁵² Mehmet Emin Resulzade, "İran Türkleri", *Türk Yurdu ve Sebilürreşad*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, ss. 17-18.

⁵³ Bkz. S. M. Aliyev, "K Naçionalnomu Vaprosu v Sovremenom İrane", *Kratkie Soobşenia Institutu Narodov Azii, Moskva*, 1964, No. 77, ss. 45-49; V.V. Trubetskoy, "K Voprosu o Vliyanii Burjuaznih Reform 60-h-pervoy Polovini 70-h Godov na Naçionalnie Proçesi v İrane", *Naçionalnie Problemi Sovremennogo Vostoka*,

kir alanında bu ülkenin toprak bütünlüğünü korumak için birliğe yönelik düşüncelerin oluşumunu harekete geçirdi.⁵⁴ H. Kazımzade-İranşehr, Arif Gezvini, Mahmud Efşar ve Komünist Parti'nin kurucularından Tağu Erani gibi Türk asıllı İran aydınları Farislerle beraber İran'ın bütünlüğünün korunması için ortaya çeşitli fikirler çıkarmaya başladılar. Berlin'de basılan "İranşehr" dergisinin Azerbaycan Türkleri'nin ırk bakımından "İran asıllı" olduğu iddiası da bu açıdan ele alınmalıdır.⁵⁵ Rouşeni Bey'in Ağustos 1923'te İran Türkleriyle ilgili olarak İstanbul'daki "Vatan" gazetesinde yayınladığı bir dizi makalelere cevap olarak, M. Genizade adlı bir İran Türkü Berlin'de "Rouşeni Bey'e Cevap" adlı bir kitapçık bastırdı. Bu eserinde, Genizade, İran'daki Türklerin Oğuz neslinden değil Ari ırkından olduğunu, onların asırlar boyunca Farislerle beraber İran'ı yönettiklerini, aralarında hiçbir farkın olmadığını sinirli bir şekilde belirterek, "aynı millet, aynı memleket, aynı edebiyat, aynı ahlak ve töre ve aynı mezhep ve düşünceye sahip olan bizlerde ayrı-seçki hiç olmadı" diyor.⁵⁶ R. Ş. Tebrizi adlı başka birisi de Rouşeni Bey'in yazılarını eleştiren "Türk Düşünürü'nün nazarı-intibahına" adlı kitapçığında, milliyeti ne dil ne de ırk birliğini yarattığını gösteriyordu: Çünkü "milliyet onu teşkil eden efradın arasında müşterek olan tarih, âdet, anane, din, edebiyat, vatan gibi evamile-ictimaiyenin mahsulu olarak vücuda gelen hasseyi-ruhiye bir hissi-derunidir". Yazara göre, sırf bu yüzden "Azerbaycan İranidir".⁵⁷ Bu dönemde, "tek İran milleti" ile ilgili teorinin oluşturulmasında en büyük rolü tarihçi Seyid Ahmet Kesrevi-Tebrizi'nin eserleri, ve onun "Azeri, veya Azerbaycan'ın Eski Dili" oynadı.⁵⁸ "Tek İran milleti" teorisinin Azerbaycan hakkındaki maddeleri aşağıdaki şeklideydi: İran'ın başka eyaletleri gibi Azerbaycan'ın eski yerli insanları İran dillerinden birinde "Azerice" konuşmuştur; ama daha sonra "vahşi Türk ve Moğol kabilelerinin" İran'ın bu arazilerine baskınları sonucunda Türk Dili yerli insanlara kabul ettirildi ve bu yüzden de "tarihsel adâleti onarmak için" onun yerine Farsça'yı getirmek, yani Azerbaycan insanını Farslaştırmak gerekmektedir.

Moskva, Nauka, 1977, ss. 84-86; R. A. Seyidov, "O Naçionalhom Formirovanii Azerbaydjançev v İrane", *Yakin ve Orta Şergde Milli Azadlıg Hereketi Meseleleri*, Bakü, Elm, 1985, s. 56.

⁵⁴ Şövkət Tağyeva, Nesib Nesibzade, "Azerbaycan-İran Münasibetleri ve "Azadistan" Meselesi", *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakı, Elm, 1992, ss.63-73.

⁵⁵ *İranşehr*, 19 Eylül 1923.

⁵⁶ M. Genizade, *Rouşeni Beye Cavab*, Berlin, Kavyani, 1924, s. 15.

⁵⁷ R. Ş. Tebrizi, *Türk Mütetekirinin Nezeri-Intibahına*, Berlin, İranşehr, 1924, ss. 19-24.

⁵⁸ Seyyid Ehmed Kesrevi, *Azeri ya Zabane-Bastane-Azerbaygan*, Tahran, 1938. Bu kitabın eleştirisiyle ilgili olarak bkz. Cavad Heyet, "Neğedi Çend Ber Ketabe-Azeri ya Zebane-Bastane-Azerbaycan", *Vartlg*, Yıl. 20, Yay ve Payız, 1377, ss. 25-31.

Merkezleştirici pan-İranist düşünceler milletler meselelerinde tarafsızlığını koruyan Türk Kaçar hanedanı iktidarının devrilmesinden sonra milliyetçe Fars olan yeni monark Rıza Şah Pehlevi tarafından gerçekleştirilmeye başladı. Rza Şah diktatörlüğü döneminde (1925-1941) İran milliyetçiliği (pan-İranizm) Fars şovenizmi şeklini aldı ve hükümetin Fars olmayanlara uyguladığı siyasetin ideolojik üssüne dönüştürüldü. Richard Gottam'ın vurguladığı gibi, pan-İranizm "liberalizmden mes'un milliyetçiliğe" dönüştü ve katı asimilasyon karakteri kazandı.⁵⁹ Tahran'ın politikası, Türkçe'yi, genişleyen eğitim sisteminden (bilim ve sözel iletişim aracı olarak), basın alanından, güzel sanatlardan (tiyatro gibi), yönetim sisteminden (sözel anlamda) vs. sıkıştırarak ortadan kaldırmaya yönelmişti. İran'ın modernleşmesi ve eğitim sisteminin genişlemesi Azerbaycan'ın kent alanlarında Farslaşmayı arttırdı. Türkler ve Türklükle ilgili aşağılayıcı ifade ve fıkralar günlük yaşamın bir parçası haline geldi.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Müttefik ordularının 1941 yılında İran'a girmesi, Rıza Şah'ın, oğlu Muhammedrıza lehine iktidarı bırakması ve ülkenin toplumsal hayatının göreceli olarak liberalleşmesiyle sonuçlandı. Bu dönemde, Azerbaycan'da toplumsal-siyasal örgütler kuruluyor, Türkçe yayın organları oluşturulmaya çalışılıyor ve Türkçe'nin basın ve eğitim alanlarında kullanılması talepleri dile getiriliyordu. İrancılık savunucuları da faaliyetlerini genişletmekteydiler. Onların tutumu Hüseyinkulu Katibi'nin "Azerbaycan ve İran'ın Milli Vahdeti" kitabında ortaya konulmaktadır.⁶⁰

1945 yılının sonlarına doğru Güney Azerbaycan'da milli hareket genişleyerek, otonom devlet hakimiyeti kurumlarının-millî meclis, otonom millî hükümet-oluşmasıyla sonuçlandı. Millî hareketin temel görevlerinden birisini "Azerbaycan Dili"nin⁶¹ statüsünün artırılması, onu güncel sokak dilinden eğitim, kültür ve devlet dili düzeyine yükseltilmesi yolunda mücadele oluşturmaktaydı. Bir yıllık millî hakimiyet döneminde Güney Azerbaycan eğitiminin ve kültürünün gelişmesiyle ilgili çok ciddi adımlar atıldı.⁶²

1945-1946 yıllarında Güney Azerbaycan'da millî-demokratik hareket yenilgiye uğratıldıktan sonra Tahran, bu millî bölgeye daha fazla ilgi göstermeye başladı. Farslaştırma politikasının ideolojik-propaganda

⁵⁹ R.W. Gottam, *Nationalism in Iran*, Pittsburg, 1964, ss. 30-31.

⁶⁰ Hoseyngoli Katebi, *Azerbaycan ve Vehdete-Melliye-İran*, Tebriz, 1942.

⁶¹ Sovyetlerin etkisi (belki de baskısı) ile resmi belgelerde ilk kez "Azerbaycanca" ve "Azerbaycanlılar" terimleri kullanılmaya başlandı.

⁶² Daha geniş bilgi için bkz. Şövkət Tağiyeva, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan: Melumat Kitabı*, Bakı, Orhan, 2000, ss. 210-258.

temelini güçlendirmek için zamanında Kesrevi'nin vardığı sonuçlar, onun temas ettiği sorunlar yeni ve daha bilimsel araştırmaların konusu haline geldi. Y. Zeka, E. Kareng, R. Gennadiyan, M. Mürtezevi, M. Tebatebai ve başkalarının Azerbaycan toplumunun eski ve mevcut diline adanmış özel eserlerin yanında Azerbaycan konusundaki genel eserlerin temel iddiaları, Güney Azerbaycan toplumunun konuştuğu dilin, Türkiye, Sovyet Azerbaycanı ve başka Türk ülkelerinde konuşulan dille aynı olmadığı; onu "Türkçe" değil "Farsça'nın yerel bir lehçesi" veya "Azerbaycan'ın şimdiki dili" diye adlandırmak gerekiyor biçiminde ortaya konmaktaydı.⁶³ Bazı yazarlara göre, aynı iddia İran'daki Türkler'in etnik kökeni için de geçerliydi İran Türkleri ve Sovyet Azerbaycanı'ndaki toplum farklı etnik topluluklardı.⁶⁴

Pan-İranist eğilimli yazarların spekülatif yargılarına rağmen, 60'lı ve 70'li yılların reformları ve eğitim sisteminin daha geniş alanlara yayılması ülkede etnik entegrasyon sürecinin başlanması için nesnel imkanlar yaratmaktaydı. Bu olgu, bütün İran halklarının din birliği, Farsça'nın tarihsel olarak devlet, bilim ve edebiyat dili olarak kullanılması, ve kısmen de olsa kültür ve devlet-siyasal birlikle birleşerek, İran'da "İran Halkı" anlayışında saklanan meta etnik (veya milli-siyasi) yeni bir birlik düşüncesinin ortaya çıkması için uygun bir ortam oluşturmuyordu. "İranlı" gibi siyasal içerikli bir ifadenin, İran Türkleri'nin bir kısmı için etnik anlam taşıması tesadüf değildi. Yeni sosyal-ekonomik süreçler, İran'ın merkeziyle Azerbaycan'ın zor kullanılarak gerçekleştirilen sosyal, ekonomik ve demografik entegrasyonu, Azerbaycan toplumuna 60'lı ve 70'li yıllarda Farsça'nın, Fars kültürünün, bunun yanı sıra pan-İranizm, Fars şovenizmi ve monarşi düşüncelerinin empoze edilmesi sonucunda İran Türkleri'nin milli gelişim sürecinde "İranlılaşma" eğilimi güçlenmiş bulunuyordu. Türklerin milli gelişimindeki ikinci eğilimini, Azerbaycan toplumunun esasen alt ve orta tabakalarından çıkmış bazı kişilerin milli hayatın canlandırılmasına yönelik girişimleri oluşturmuyordu.⁶⁵

⁶³ Yehya Zeka, *Guyeşe Keringan*, Tahran, 1332; E. Kareng, *Desture-Zebane-Konuniyr-Azerbaycan*, Tebriz, 1961; E. Kareng, *Tati ve Herzen, Do Lehje ez Zebane-Bastane-Azerbaycan*, Tebriz, 1333; E. Kareng, *Astare-Bastaniye-Azerbaycan*, Tebriz, 1351; R. Gennadiyan, "Tabirat ve Estelahat, Emsale-Moştereke-Farsi ve Azerbaycani", *Neşriyeye-Daneşkedeye-Tebriz*, No. 2, 1342; M. Mortezevi, *Zebane-Dirine-Azeraycan*, Tahran, 1360; M. Tebatebai, "Azeri, ya Azerbaijani?", *Gouher*, No. 5, 1978, ss. 345-352; C. Vehidi, *Pocuxeşi der meneşe milli ve meneşe pasai*, Tahran, 1535.

⁶⁴ Şövkət Tağıyeva, "Müasir İran Burjuva Tarihşünaslığında Azerbaycan Halkının Etnik Birliyinin İnkâr Edilmesi Hakkında", *Azerbaycan Tarih ve Medeniyetinin Burjuva Sahtalaştırılmasına Garşı*, Bakı, Elm, 1978; Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları", *Avrasya Etüdleri*, Cilt. 1, No. 2, Yaz 1994, ss. 94-100.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Nesib Nesibzade, *İran'da Azerbaycan Meselesi: XX esrin 60-70-ci illeri*, Bakı, Ay-Ulduz, 1997.

Bu eğilimler 1978-1979 İran İslam Devrimi döneminde ortaya daha belirgin bir şekilde çıktı. Devrim sürecindeki çok aktif rollerine rağmen, Türkler milli haklarını sağlamayı başaramadılar.

18-19 Şubat 1978 tarihindeki Tebriz İsyanı devrim sürecindeki ikinci büyük olay idi (Ocak ayının başlarında Kum'da gerçekleşen olaylardan sonra) ve toplumun geniş kesiminin ilk kitlesel ayaklanmasıydı. Devrim sürecine giden yolda ve devrim boyunca Azerbaycan sorunu devrimin sonuçlarıyla ilgili iyimser beklentilerden dolayı gündeme getirilmedi. Ama çok geçmeden (İran İslam Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası'nı⁶⁶ onaylayan halk oylaması sonrası) devrimin ruhani liderlerinin milli azınlıklara geniş otonomi verilmesi konusunda pek hevesli olmadıkları açığa çıktı (milli azınlıkların dillerinin yerel diller olarak tanınmasına ve onların basında, radyo ve televizyonda ve okullarda edebiyat eğitiminde kullanılmasına izin verilmesine rağmen). 1979'un sonu ve 1980'in başlarında, Azerbaycan'da, oluşmakta olan rejime karşı ciddi olaylar yaşanmaya başladı. Buna rağmen, ne Tebriz İsyanı döneminde, ne de hareketin bu aşamasında otonomi konusunda ortaya kesin ve açık bir slogan atılmadı. Bu olaylar zamanı Azerbaycan toplumunun çeşitli sosyal tabakalarının çeşitli siyasal örgütlerdeki faaliyetleri Azerbaycan sorununun çözümünün siyasal-ideolojik temelini, başka bir ifadeyle, milli-özgürlük hareketinin ideolojisinin halen çok az gelişmiş durumda olduğunu gösterdi. Devrim ve devrim sonrası yıllarda, İran Türkleri'nin kültürel canlanma uğrunda mücadelesi kendisini daha belirgin şekilde göstererek, bir bütün olarak Azerbaycan milli hareketinin karakterini belirledi.

İran Devrimi dönemi ve daha sonraki yıllarda basılmış çeşitli Türkçe yayın organları ve kitaplar milli kimliğin hangi ölçülere kadar biçimlenmesinin göstergesi haline gelmiştir. Bu dönemlerin yazarlarının esas özelliği Pehlevilerin milli zulüm politikasının açığa çıkarılması ve milli varlığın korunması olmuştur. Ali Tebrizli'nin 1981 yılında basılmış "Edebiyat ve Milliyet" adlı kitabı Türk Toplumunun bir kısmının (buradaki düşüncelerin tüm toplum tarafından paylaşıldığını iddia etmek abartılı olurdu) tutumunu ve milli bilinci göstermek açısından dikkat çekmektedir. Yazar, "ya sola vurulmuş ya da sağa meftun" olan İran Türkünün "daha önce kim olduğunu, şimdiki kimliğini ve kim olacağını farkında olmayıp ve halen de farkına varmak istemediği"nden şikayet etmekte-

⁶⁶ Ayettulal Humeyni'ye sunulmuş olan anayasa taslağında İran'ın çok milletli yapısı açık bir şekilde ortaya konulmuştu: "İran İslam Cumhuriyeti'nde Fars, Türk, Kürt, Arap, Beluc, Türkmen gibi tüm etnik gruplar hukuk açısından tamamen eşitler". Onaylanmış İran Anayasası da İran'ın çok milletli olduğunu, dolaylı yolla da olsa itiraf etmektedir: "İran toplumunun bireyleri etnik grup ve kabile kökeni bağlı olmayarak eşit haklara sahiptir ve ten rengi, ırk, dil gibi farklar üstünlük için esas oluşturamaz". Nesib Nesibzade, "İran Millet Anlayışına Dair", *Azerbaycan Elmler Akademiyasının Meruzeleri*, Cilt. XLVI, No. 2, 1990, ss. 56-58.

dir.⁶⁷ "Ben bir Türküm, İran bir uçtan bir uca vatanım" diyen Ali Tebrizli, "Azerbaycanlı", "Azeri" ve benzeri terimlerin yanlış olduğunu belirtiyor ve "Acem", "kap dibi yalayanlar" ve "yalınayaklı emperyalistler" diye adlandırdığı Farısları şovenizmi bırakmaya çağırıyor.

Milletin ve dilin tanımı sorunu, Türk dilli basının tartıştığı konulardandı. Bazı solcu basın organları, "Azerbaycanlı" ve "Azerbaycan Dili" terimlerini öne sürseler de,⁶⁸ onların bu girişimleri itirazla karşılanıyordu. Örneğin, "Varlık" dergisinin yayın yönetmeni Cevat Heyet bu tekliflerin yersizliğini belirtiyor ve makalelerinde "Türk" ifadesinin (hem etnik hem de dil açısından) hem tarihsel hem de mevcut gerçekliğe uyduğunu ispatlıyordu.⁶⁹

Tarihsel geçmişle ilgili makaleler yıllar boyunca kitlelerin bilincine empoze edilen Pan-İranizm'e karşı tutarlı cevaplardı. 1980'li yılların ilk yarısındaki Türk basınının milli tarihle ilgili temel tezleri aşağıdakilerdi: Mutlak anlamda yerel halk diye bir şey yoktur ve eski Türkler gibi Farıslar vb. İran dilli halklar da tarihin çeşitli dönemlerinde İran coğrafyasına yerleşmişlerdir; milli oluşum olayının o dönemde henüz iyi bir şekilde öğrenilmemiş olması Türklerin Azerbaycan arazisine ne zaman gelmiş ve yerleşmiş olduklarıyla ilgili ortaya tutarlı bir fikir koymaya imkan vermemektedir, ama buna rağmen bazı olgular Türklerin en azından miladın ilk asırlarından itibaren bugünkü Azerbaycan arazisinde yaşamakta olduğunu göstermektedir. Azerbaycan Türkleri'nin Orta Asya'da başlayan muhteşem ve kölelik tanımayan tarihi ile bu tarihi yaratan insanların halefleri gurur duymalıdır. Pan-İranistlerin iddialarının aksine, Arap hakimiyetine son verildikten sonra İran'ın hakimleri olan Türk yöneticiler, Azerbaycan'ın "Azerice konuşan" topluma" Türkçe'yi zorla kabul ettirmek gibi gülünç bir iddiaya karşılık, tam tersini yaparak, Farsça'nın devlet birimleri ve kültürel hayatta kullanılmasını sağlamışlardır. Pehlevi rejiminin Azerbaycan

.....
"Ben bir Türküm, İran bir uçtan bir uca vatanım" diyen Ali Tebrizli, "Azerbaycanlı", "Azeri" ve benzeri terimlerin yanlış olduğunu belirtiyor ve "Acem", "kap dibi yalayanlar" ve "yalınayaklı emperyalistler" diye adlandırdığı Farısları şovenizmi bırakmaya çağırıyor.

⁶⁷ Eli Tebrizi, Edebiyat ve Milliyet, Tahran, Atropat, 1983, s. 3.

⁶⁸ *İngilap Yolunda*, 1981, No. 7, s. 4.

⁶⁹ Cevat Heyet, "Der Bareye nam ve mouveiyate zabane torkiye-azerbajjani", *Varlık*, 1982, No. 3-4, ss. 20-21; Cevat Heyet, "Tarihe zeban ve lehjehaye torki", *Varlık*, 1983, No. 8-9, s. 60.

Türkleri'nin varlığını tanımayıp, onları Farslaştırma siyaseti irticai bir girişim olmuş ve çok milletli ülkenin doğal-tarihsel gelişimine karşı yönelmiştir.⁷⁰

Monarşi karşıtı devrimin zaferinden sonra, yeni İslam rejimi hakim ideolojik yönelim olarak zayıflamış pan-İranizm yerine sonuncu birleştirici öge, din birliğini kullanarak ("İslam'da millet metreh/ölçü değil"), 1983 yılından sonra milli hareketlerin üstüne yürüdü. Kültürel kalkınmanın önü kesildi, pan-İranist ruhlu yazılar tekrar basılmaya başlandı, (Enayettula Reza bu açıdan iyi bir örnektir⁷¹), Güney Azerbaycan bir daha parçalanarak ostan (eyalet) sayısı arttırıldı, Türk dilli basın organları kapatıldı ("Varlık" bu açıdan istisnayıdı), "Azeri" teriminin yayılmasına çalışıldı, kısacası, şah rejiminin eski milli zulüm politikası yeni bir şekilde tekrar uygulanmaya konuldu.

Bununla beraber, İran'da son yıllarda başlayan süreçler ve ülkede ortaya çıkan göreceli liberalizmin oluşturduğu durumdan yararlanarak ortaya çıkan Türkçe basın organları, İran Türkleri'nin milli bilincinin önemli bir oranda geliştiğini ve milli ayrımcılık politikasına tepkinin arttığını göstermektedir. Bu politika Türk Toplumunun önemli bir kesiminde artık milli aşağılık kompleksi değil, sınırlı tepkilere neden olmaktadır. Dr. Muhammed Zehtabi'nin olay yaratan "İran Türkleri'nin Eski Tarihi" eserinde Türklerin bu coğrafyada Farslardan önce yerleştikleri ve bu topraklarda 7000 senelik tarihlerinin olduğu iddia edilmektedir.⁷² Eğitim sisteminin millileştirilmesi için verilen mücadele zamanla daha çok aydın ve öğrenciyi içine almaktadır.⁷³

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını yeniden kazanması, Güney'de bilinçlenme sürecinin derinleşmesini etkileyen ikinci olumlu faktör olmuştur. Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı, geleneksel "İran vatanımızdır" görüşüne ciddi bir darbe indirmiştir. Yeni neslin temsilcilerinde oluşan siyasal örgütler gizlice yayımladıkları bildirilerinde

⁷⁰ Nesib Nesibzade, "Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan", Bakı, Ay-Ulduz, 1997, ss. 174-179.

⁷¹ Enayetullah Reza, Azerbaycan ve Erran, Tahran, Şehrçap, 1360; Enayetullah Reza, *İran ve torkan der ruzgare-Sasiniyan*, Tahran, 1365. Bu kitabın eleştirisiyle ilgili olarak bkz. Cevat Heyet, "Nokati çend der bareye-ketabelran ve torkan der ruzgare-sasaniyan", *Varlık*, No. 6-7-8, Eylül, Ekim, Kasım, 1986, ss. 49-61.

⁷² Mehmed Tağı Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, Tebriz, Ehter, 1375, 1379

⁷³ Bkz. Hemid Nitgi, "Dilde Şovinizm", *Varlık*, No. 3-4, 1982, ss. 3-11; "Kelashaye-zaban ve edebiyate-torki ra der daneşgahe-Urmiye dayer kanid", *Navide-Azerbajjan*, 1379; Mostafa, "Çera zabane-torki derdaneşgahha ve madares tedsir neşevet?", *Navide-Azerajjan*, 8 Azer 1379; "Nameye-şargoşadeye-daneşjujane-azerbajjaniye-daneşgahhaye Tehran be mejmee-nemayandegane-Azerbajjander mejlese-şuraye-eslami", Hordad, 1373; "Nameye-jemi ez nevisendegan ve şoareye-azerbajjani be hezrete höjjeülislame jenabe-ağaye-Hatemi, reyasete-mohtereme-jomhur", *Varlık*, Bahar 1377, ss. 51-54.

Güney Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve Kuzey Azerbaycan'la birleşme zorunluluğundan bahsetmektedir.⁷⁴

Kendisini tanımış İran Türkü'nün bilincinde Türk dünyasına sıcak bakış kendini belli etmektedir. Bu kesimin milli bilincinde tarihsel Şii-Sünni ayrımı önem taşımamaktadır.⁷⁵

Belirtilen olumlu eğilimlerin genç nesil arasında gün geçtikçe güçlenmesine rağmen, İran Türkleri'nin büyük çoğunluğunun bilincinde İranlılık diğer görüşleri bastıracak konumdadır. Bu durum, eğitim sisteminin yıllar boyunca bu insanlara pan-İranist bilinç empoze etmesinin, milli kültür üzerindeki baskı ve yasakların ve sosyal bilimlerin tam olarak kontrol altına alınması sonucu ortaya çıkmıştır. İran Türkleri'nin Farslaşmış kesimi bugün kendi milli kimliğinden utanmakta, kendisini İran ve İranlılık, Farsça ve Fars kültürü dışında düşünmemektedir. Öteki uçtaysa Türklüğünü anlamış, Türk varlığı ve kültürüne sahip çıkan ve siyasal sınırlara rağmen, Türk dünyasının bir parçası olan Birleşik Azerbaycan'ı vatan olarak gören yeni neslin temsilcileri bulunmaktadır.

⁷⁴ Bkz. David Nissman, "The Two Azerbaijan: A Common Past and a Common Future", *Caspian Crossroads*, Spring 1995, ss. 20-24; "Vahid Müstegil Azerbaycan Cebhesinin Teklif Ettiği Anayasanın Metni", *Gurtuluş*, Aralık 1996, ss. 44-52; Selçuk Alkın, "Kuzey Azerbaycan'da Yaşanan Gelişmelerin Güney Azerbaycan'a Etkileri", *Azerbaycan*, Yıl. 47, No. 321, 1998, ss. 29-33; Brenda Shaffer, "The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran", *Nationalities Papers*, Cilt. 28, No. 3, 2000, ss. 460-463.

⁷⁵ Bkz. Cevat Heyet, *Seyri der Tarihe-Zeban ve Lehjehaye Torki*, Tahran, Çaphaneyeye-Ketibe, 1365; "Türk sözü Urmu'da da, Tebriz'de de, Bakü'de de, İstanbul'da da Türk sözüdür", *Nevide-Azerbajjan*, 1379.

Sonuç

Bugün 35-40 milyonluk Azerbaycan Türkleri arasında etnik köken ve dille ilgili çeşitli ifadeler (Türk, Azerbaycan Türkü, Azeri, Azeri Türkü, Azerbaycanlı) kullanılmaktadır. Bu durum kullanılmakta olan çeşitli (Kiril, Latin ve Arap) alfabeler için de geçerlidir. Dünyanın belki de hiçbir yerinde benzeri olmayan bu durum, çağdaş Azerbaycan'ın ciddi problemlerle karşı karşıya olmasının bir göstergesidir. Bu problemler dramatik tarihsel geçmişin ürünüdür. Türk hanedanlarının milli kültüre karşı ilgisizliği, Şiliğin Azerbaycan'ı Türk dünyasına yabancılaştırması ve milli kimliği bastırması daha sonra yönetici elitin yabancılaşması ve asimile edilmesine neden olmuş, Kuzey Azerbaycan'ın XIX-XX. Yüzyıllarda, Güney Azerbaycan'ın ise 1925'den sonra koloni durumuna düşmesi, her iki Azerbaycan'ın bugünkü problemlerinin nedenleri olarak gösterilebilir.

Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşması milli kimlik sorunlarının hızla çözülmesi ve milli kimliğin milli gelişme faktörü haline gelmesi için tarihsel bir şans yaratmıştır. Bu açıdan, milli kültürün devlet sevgisinin ve desteğinin odağı konumuna getirilmesinin, orta eğitim sisteminin hızla millileştirilmesinin, insanlara gerçek tarih bilinci verilmesinin tam zamanıdır. Fakat bu tarihsel şansın mevcut iktidar ve hatta genel olarak toplum tarafından hala hak ettiği ölçüde değerlendirilmediği düşüncesindeyiz. Oysa milli kimlik sorunlarının çözülmesi millete kendini ve vatanını savunmak için güç vermiş olurdu. Cumhurbaşkanı Elçibey'in, "Azerbaycan kendi Türklüğünün farkına vardıkdan sonra milli sorunlarını çözmeye başlayacak" sözü bu noktada daha iyi anlaşılmalıdır.

Bugün İran Cumhurbaşkanı Hatemi tüm dünyaya "Medeniyetler Diyalogu" hedefli iddialı mesajlar gönderirken, kendi ülkesindeki Fars olmayanların varlığını Orta Çağ'a özgü bir yöntemle görmezden geliyor. Hasan Raşidi adlı bir mühendisin dediği gibi: "Toplumun yansını Türkçe konuşanların oluşturduğu" İran'da "Çince, Japonca, Ermenice ve Afrika ülkeleri halklarının dilleri öğrenildiği halde, dünyanın en meşru dili olan Türkçe'nin öğrenilmesi ve öğretilmesine imkan tanınmamaktadır". Ülkenin Cumhurbaşkanı "Medeniyetler Diyalogu" düşüncesiyle "dünyanın kültür mabetlerini ışıklandırırken, kendisinin medeniyet ve kültür diyalogundan yoksun küçük evi karanlıklar içindedir".⁷⁶ Değişime mahkum İran'da Azerbaycan sorununun ortaya konuluş şekli ve onun çözümü önemli ölçüde Türklerin milli kimliğinin biçimlenme derecesine bağlı olacaktır.

⁷⁶ Nevide-Azerbajjan, 1379.